

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА**

Факультет геології, географії, рекреації і туризму

Кафедра соціально-економічної географії і регіонознавства

До захисту допустити

Завідувач кафедри _____ Людмила НЕМЕЦЬ

«_____» _____ 2023 р.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА

Виконав: студент 4 курсу, групи ГЕ-41
спеціальності **106 «Географія»**,
ОПП «Економічна, соціальна географія
та регіональний розвиток»
Решетняк В'ячеслав Володимирович

Науковий керівник:
д. геогр. н., професор Сегіда Катерина Юріївна

Кваліфікаційна робота захищена з оцінкою

Голова ЕК Павло ШУКАНОВ

Секретар ЕК Олена ПЕДЬ

«_____» _____ 2023 р.

Харків – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1.ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ.....	6
1.1. «Середній клас населення» як об’єкт суспільно- географічного дослідження	6
1.2. Дефініція поняття «середній клас».....	16
1.3. Класифікація соціальних рівнів, місце «середнього класу» в економічній стратифікації	19
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ SEREDNЬOГО KЛACУ B УКPAЇНІ У СВІТОВИХ ПОРІВНЯННЯХ	27
2.1. Тенденції формування середнього класу	27
2.2. Економічна нерівність та самоідентифікація як чинники і наслідки формування середнього класу	34
РОЗДІЛ 3. СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ SEREDNЬOГО KЛACУ B УКPAЇНІ	44
3.1. Характеристика формування середнього класу в Україні...	44
3.2. Особливості регіональної соціально-економічної нерівності	48
3.3. Оцінка впливу середнього класу на післявоєнну відбудову України	53
ВИСНОВКИ.....	56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	59

ВСТУП

Середній клас є рушійною силою економіки та соціальної мобільності. Ця група людей, як правило, заробляє достатньо, щоб дозволити собі комфортний спосіб життя, і має доступ до освіти, охорони здоров'я та інших можливостей, які забезпечують мобільність угору. Середній клас є важливим прошарком суспільства, адже зазвичай його інтереси збігаються з інтересами держави. Зазначене простежується через політичний вплив, адже саме середній клас є значною групою виборців, які можуть активно впливати на політичні рішення. Вагомим проявом є соціальна стабільність, адже саме середній клас має відносно стабільний дохід і здатні забезпечити своїм членам сім'ї безпеку та мінімальний рівень життя. Варто відмітити економічне забезпечення, адже саме середній клас є основним джерелом споживчого попиту і має значний вплив на економіку; мають достатній рівень доходу для покриття базових потреб, таких як харчування, житло, освіта і охорона здоров'я. І безумовно варто наголосити на проявах соціальної мобільності, зокрема через більше можливостей отримати якісну освіту для себе і своїх дітей. Вони можуть дозволити собі платити за вищу освіту та навчання у престижних навчальних закладах.

У багатьох країнах середній клас відповідає за значну частину споживчих витрат, що стимулює економічне зростання та створює робочі місця. Їхня купівельна спроможність допомагає стимулювати економіку та створювати попит на товари та послуги, що, у свою чергу, стимулює інновації та підприємництво. Саме тому часто кажуть, що сильний середній клас необхідний для зростання економіки. Крім того, середній клас часто є найбільш політично заангажованою групою суспільства. Вони більш схильні голосувати, брати участь у громадянському суспільстві та виступати за політику, яка приносить користь їхнім громадам. Це політичне залучення допомагає гарантувати, що потреби та інтереси середнього класу представлені в процесі прийняття урядових рішень.

Щодо українського середнього класу, то він зазнав чималих змін за більше як тридцять років незалежності України. Більшість українських учених найбільш адекватним вважають застосування категорії соціальна трансформація, характерними ознаками якої є: поступовий та відносно мирний характер протікання; спрямованість на зміни не окремих аспектів, а сутнісних засад суспільства, які визначають його соціальний тип. Процес переходу від радянського до сучасного середнього класу є досить тривалим та важким через певні ментальні відмінності населення України від інших країн.

У теоретичному плані питання середнього класу вимагає чіткого окреслення критеріїв виділення в соціальній структурі суспільства, визначення детермінантів формування, тенденцій розвитку, особливостей середнього класу в Україні. Практичний погляд пов'язаний із взаємозалежністю рівня розвитку і частки середнього класу та ступеня розвитку країни, суспільно-політичної та економічної стабільності. Не останню роль відіграють і політичні аспекти цієї проблеми, адже боротьба за середній клас як основу електорату потребує науково-обґрунтованих технологій.

Мета дослідження – встановити суспільно-географічні особливості формування середнього класу в Україні та оцінити його вплив на післявоєнну відбудову.

Об'єктом дослідження є середній клас як суспільно-географічна категорія. *Предметом* дослідження – структурні, часові та регіональні особливості формування середнього класу населення України.

Відповідно до зазначеної мети визначені наступні *завдання дослідження*:

- розкрити поняття дефініцію поняття «середній клас», обґрунтувати його як об'єкт суспільно-географічного дослідження, визначити місце «середнього класу» в економічній та соціальній стратифікації;
- визначити місце та роль «середнього класу» в Україні та світі, встановити тенденції формування середнього класу в країнах світу,

розглянути економічну нерівність та самоідентифікацію як чинники і наслідки формування середнього класу;

- охарактеризувати особливості формування середнього класу в Україні, визначити особливості регіональної соціально-економічної нерівності, виконати оцінку впливу середнього класу на післявоєнну відбудову України.

Для проведення дослідження формування середнього класу в Україні були використані офіційні статистичні дані, доповіді іноземних фахівців, наукові дослідження в сфері економіки та географії, доповіді вітчизняних центрів соціальних питань, а також офіційні коментарі Міністерства соціальної політики. При виконанні дослідження використовувалися наступні методи: описовий, віртуального дослідження, дослідження архівів та документів, метод ГІС та математичний метод обробки та візуалізації інформації.

Результати дослідження обговорювалися на міжнародних науково-практичних конференціях, зокрема на міжнародній науково-практичній конференції «Регіон – 2022: стратегія оптимального розвитку» (м. Харків, 24 листопада 2022 р.) опубліковано тези «Регіональні особливості рівня життя населення України» [53], на всеукраїнській науково-практичній конференції «Соціально-економічні особливості та проблеми сучасного розвитку Чернігівської області» (м. Ніжин, 9-10 лютого 2023 р.) опубліковано тези «Диспропорції просторового розвитку Чернігівщини: геодемографічний аспект» [54], на міжнародній науково-практичній конференції «Регіон-2023: суспільно-географічні аспекти» (м. Харків, 20-21 квітня 2023 р.) опубліковано тези «Нестабільний середній економічний клас як стримуючий фактор розвитку України» [52].

Кваліфікаційна робота бакалавра викладена на 64 сторінках, складається зі вступу, трьох розділів, висновку та списку використаних джерел, котрий налічує 54 найменування. Кваліфікаційна робота бакалавра містить двадцять рисунків та дві таблиці.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ

1.1. «Середній клас населення» як об'єкт суспільно-географічного дослідження

Формування середнього класу є важливим соціальним процесом в більшості країн світу. Цей процес ґрунтується на складній взаємодії багатьох чинників, таких як економічні, політичні, культурні та соціальні.

Класи – це результат трансформації суспільства під впливом радикальних соціальних факторів та радикальних особистостей [1]. Першим поштовхом до реорганізації старого суспільства стали революції у Франції та Великій Британії, що прокотились країнами у XVI – XVII століть. Саме вони стали рушійною силою до змін васальницького суспільства і до переходу в капіталістичне. З основних змін це поступове утвердження політичної та юридичної рівності між різними соціальними групами. Дедалі важливим блоком суспільства стала буржуазія, яка створила певний перехід між «черню» та «знаттю». Буржуазія – це своєрідний попередник сьогоденішнього «середнього класу», що поєднував у собі підприємницьку та виробничу верстви населення міст, важливо зазначити, що саме у містах відбуваються ці процеси, бо саме у них і створюється «соціальна нерівність» [1]. Основним «нововведенням» цих революцій стала зміна пріоритетів володіння, а саме перехід від володіння кріпаками та васалами до володіння землею, знарядь праці, знань та вмінь. Основним притоком інвестицій стає ринок капіталів і праці, що в подальшому стали гарантом зростань можливостей і досягненням поставленої мети.

Соціальна структура населення – це взаємозв'язок між різними спільнотами (майнові, класові, територіальні, професійні) і ці зв'язки стійкі і не призводять до конфліктів[39]. Із даного визначення, нам потрібно розібрати класову спільноту або соціальний клас.

Соціальний клас – певна сукупність людей з близьким життєвим рівнем, цінностями, інтересами, освітою, соціальним статусом [40]. Як правило, виділяють вищий, середній і нижчий клас.

Засновником класовості суспільства вважають Карла Маркса, на мою думку, він є не засновником, а лише науковцем, що дав цьому поняттю чітке формулювання. Він також першим окреслив класи у суспільстві, які дуже часто використовував у своїх маніфестах, як важіль для прийняття його концепції комунізму. Щодо комунізму, то саме ця політична ідеологія мала найбільше протиріччя у своїй класовій структурі [23].

Щодо класів які виділив Карл Маркс, то вони були наступні [23]:

- Капіталісти – особи, що мають приватну власність.
- Робітники або селяни – особи, що не мали власності, але могли запропонувати державі свої послуги у якості робочої сили.
- Інтелігенція – особи, що поєднували в собі два вищезгаданих класи, але не відносились, до них. Щодо інтелігенції, то варто зазначити, що це щось середнє між робітниками та капіталістами. Вони мали свою власність, зазвичай вона була невеликою, займалися розподілом капіталу і в цей же час не займалися діяльністю, що пов'язана з виробництвом.

Саме з цього моменту, можна сказати, і почались глобальні проблеми з класовою нерівністю у суспільстві.

Але будь яке поділення людства на класи неможливе без недоліків, теорія Карла Маркса не була виключенням. Серед недоліків, опис непримиренної боротьби між капіталістами та робітниками, але зазвичай їхні погляди перетиналися і велика кількість капіталістів походила зі стану робітників.

Одним з дослідників класовості суспільства є Макс Вебер. Цей науковець не поділяв поглядів Карла Маркса, не так в поділі класів як в трактуванні їхньої свідомості та самовираження. Також Вебер зазначав, що

важливе виконання певних умов перш ніж говорити про класовість суспільства [22].

Нижче наведені умови функціонування Вебера [31]:

- Існує певна кількість, які мають можливість задовольняти свої потреби в повному обсязі або опосередковано;
- Дані можливості стимулюються рівнем винагороди, тобто намагання підтримувати його або ж підвищити, якщо дані потреби не задовольняють людину;
- І остання умова, це ринкова спроможність суспільства, а саме ринку послуг та ринку праці.

Крім того важливим є і ментальна складова суспільства. Люди з давніх часів об'єднуються в ті групи в яких вони розвиваються та в яких їм цікаво. Про це також писав Вебер, але відразу собі заперечував виступавши проти марксистської інтерпретації про наділення класу свідомості та розширення кола інтересів. Адже Вебер був впевнений, що лише завдяки розвитку середнього класу світ був жити та розвиватися, але лише за спільних дій людей у «своїх» класах [23].

Щодо підходів, то можна визначити *три основних підходи* у визначенні даного питання.

- Першим з теоретичних підходів, що досліджують формування середнього класу, є класична теорія модернізації. Цей підхід відображає ідеї, що модернізація веде до індустріалізації, розвитку технологій та збільшення продуктивності праці. Ці процеси сприяють зростанню економіки та розширенню можливостей зайнятості, що в свою чергу сприяє формуванню середнього класу [31].
- Другий підхід до дослідження формування середнього класу – ц підхід, який заснований на понятті "соціальний капітал". Цей підхід відображає ідею, що успіх формування середнього класу залежить від наявності певних соціальних умов, таких як наявність культурного капіталу, зв'язків та взаємодії між людьми та групами [31].

- Третім підходом є підхід, який зосереджується на ідеї "технічного прогресу". Цей підхід відображає ідеї, що зростання технічного прогресу сприяє зростанню продуктивності та ефективності праці. Це сприяє зростанню доходів людей та створенню нових можливостей для формування середнього класу [31].

Розглядаючи конкретні історичні контексти, Маркс часто замінював цю бінарну структуру більш тонким і багатовимірним описом класової структури. Насправді, згідно з Олманом (1968), у своїх різних працях Маркс вільно використовує термін соціальний клас і згадує про існування інших класів, таких як землевласники, дрібна буржуазія, селяни, нижчий середній клас, який включає «дрібні мануфактури, крамар, ремісник, селянин» або люмпенпролетаріат, «небезпечний клас». За Марксом, класова структура виглядає наступним чином: «класи – це групи чоловіків і жінок, які займають подібне становище в суспільному поділі праці та мають спільне відношення до засобів виробництва» [19]. Насправді ж, поняття соціального класу, згідно із сучасними поглядами, дуже сильно різниться від марксистського. Поняття соціальний клас описує в соціології великі групи людей, які виділяються спільними, особливо економічними прикметами, але часто також специфічним відчуттям колективної приналежності або класовою свідомістю.

Найкраще проблематику зв'язку між соціальним класом та тенденціями описав Девід Гарві у своїй праці «Соціальна справедливість та місто» [44]. Щоб зрозуміти повноту цієї проблеми, потрібно розібратися з природою соціальної справедливості. Дане поняття, бере початок з філософії та дає певне хибне значення. Адже філософія трактує соціальну справедливість, якби моральну складову суспільства яка формувалась під етичним тиском. Філософія розвивалась, а з нею і розвивалась соціальна справедливість, сформована на етичних засадах, і багато століть людство через призму моральності схвалювали чи засуджували події, що пов'язані з подіями людини. Розвиваючись філософський напрямок соціальної справедливості переріс у ідеологічний пропагандизм, особливо він відчувається у роботах,

вже вищезгаданого Карла Маркса. Він на відміну від Канта, Вебера, відкинув поняття дуалізму та скоротив всі можливі гілки сумніву. Маркс перевів стрілки з давньої етики на його сучасну [3]. Він прибрав поняття вічного і неосяжного, натомість замінив його на співвідношення концепції соціальної справедливості та моралі, що походить з людської практики. Але це все лише один з аспектів характеристики дослідження формування середнього класу.

Іншим важливим аспектом є питання перерозподілу і це не лише про капітал та виробництво, а і про розподіл освіти, навичок, тощо. Але Давід Гарві у своїй праці звертає увагу на те, що в сучасному однополярному світі неможливо розрізнити попит від споживання та ефективність від соціальної справедливості, як основи творення середнього класу [44]. І на цю тему Карл Маркс поставив питання «Чому саме це ми вважаємо справедливим?». Це питання може збентежити багатьох науковців, адже часто справедливість це вкорінена віра багатьох поколінь людей [14]. Точної відповіді можна і не знайти, якщо лише на рівні абстракції.

Ще одним показником розвитку середнього класу, на мою думку, є джентрифікація. Джентрифікація – це складна і суперечлива тема, яка стала нагальним питанням у багатьох містах по всьому світу [14]. Це процес, коли заможні люди або підприємці переїжджають у район з низьким рівнем доходу і оновлюють або перебудовують будинки та підприємства. Хоча це може принести такі переваги, як покращення зовнішнього вигляду, безпеки та підвищення економічної активності, джентрифікація часто має негативні наслідки для корінних мешканців, особливо для середнього економічного класу. Однією з головних проблем джентрифікації є зростання вартості життя в районі. Коли забудовники реконструюють або перебудовують будинки, вартість нерухомості зростає, що ускладнює для мешканців, які давно живуть у цьому районі, можливість оплачувати вартість життя. Особливо це стосується середнього економічного класу, який може не мати права на доступне житло, але не може дозволити собі підвищену вартість життя в джентрифікованих районах. Зі зростанням вартості нерухомості орендодавці,

як правило, підвищують орендну плату, що ускладнює проживання середнього класу в цьому районі. Це призводить до витіснення середнього класу, який змушений переїжджати в дешевші райони. Таке переміщення може призвести до втрати спільноти і культури, а також до збільшення стресу і фінансового тягара для тих, хто переміщується.

Іншою проблемою є переміщення постійних мешканців. Оскільки вартість нерухомості зростає, а підприємства, що обслуговують нових, заможніших мешканців, переїжджають, багато давніх мешканців змушені виїжджати з району, який вони роками називали домівкою. Це може призвести до втрати спільноти і культури, а також до посилення стресу і фінансового тягара для тих, хто переміщується [1]. Це також означає, що нові мешканці можуть погано інтегруватися в існуючу громаду, що може призвести до соціальних конфліктів і розколу. Цей соціальний поділ може негативно вплинути на загальний стан здоров'я та добробут громади.

Крім того, джентрифікація часто призводить до зменшення кількості доступного житла. Забудовники можуть вирішити будувати розкішні квартири або кондомініуми, орієнтуючись на нових, заможніших мешканців, а не на доступне житло для корінних мешканців. Це може ще більше ускладнити для середнього економічного класу пошук доступного житла в цьому районі. Це призводить до розриву між багатими і бідними, що може призвести до соціальної нерівності. Ця нерівність може проявлятися по-різному, наприклад, у нерівному доступі до освіти, охорони здоров'я та можливостей працевлаштування [14].

Отже, джентрифікація – це складне питання, яке необхідно вирішувати, щоб створити більш рівноправне і справедливе міське середовище для всіх мешканців. Хоча джентрифікація може принести такі переваги, як покращення безпеки та зовнішнього вигляду, вона часто має негативні наслідки для середнього економічного класу [14]. Зростання вартості життя, вимушене переселення мешканців, які давно живуть у місті, та зменшення доступного житла – це лише деякі з проблем, які необхідно

вирішити. Тому важливо враховувати вплив джентрифікації на всіх мешканців і забезпечити рівний розподіл переваг і можливостей. Цього можна досягти за допомогою політики, яка сприяє розвитку доступного житла, залученню громади та економічному розмаїттю.

Одним із викликів, які виникають при дослідженні формування середнього класу, є визначення того, що саме розуміти під поняттям "середній клас". Він може визначатися різними параметрами, такими як рівень доходів, освіти, професійний статус, соціальний статус та інші. Крім того, рівень формування середнього класу може відрізнятися в різних країнах, залежно від культурних, історичних та економічних факторів. Однак, незважаючи на ці різноманітності, є деякі загальні характеристики, які допомагають визначити середній клас. Середній клас – це соціальний стрижень, що містить людей з достатнім рівнем доходу та високим рівнем освіти, які мають можливість бути активними учасниками ринку праці та споживчого ринку [19]. Люди, що належать до середнього класу, зазвичай мають відносно стабільний рівень доходів, можуть придбати нерухомість та інші великі майнові активи, а також забезпечити свою сім'ю необхідним рівнем комфорту та безпеки.

Географія населення є важливою галуззю географії, яка вивчає територіальні закономірності формування, розміщення і розвитку населення в конкретних соціальних, економічних і природних умовах. [18] Дану галузь географічної науки як одну з основних складових географічної науки виділяє О.І. Шаблій [25], зазначаючи, що «у наш час стає центральним серед чотирьох блоків основних дисциплін». Географія населення тісно пов'язана з демографією (геодемографією), етнографією (на стику з якою виникла етнічна географія), соціологією, економікою, містобудуванням, районним плануванням і іншими науковими дисциплінами, що вивчають населення, його розселення, міські і сільські поселення. В аспекті дослідження формування середнього класу «Географія населення», відіграє важливу роль не тільки у дослідженні середнього класу, а і у його використанні, зокрема в наступних аспектах:

- дослідження демографічної структури середнього класу:, зокрема вік, стать, рівень освіти, кваліфікаційні характеристики тощо. Ці дані можуть допомогти розуміти, хто складає середній клас та які фактори впливають на його формування та збільшення [18];
- дослідження географічного розподілу середнього класу, зв'язок з регіональними економічними та соціальними факторами. Наприклад, дослідження можуть виявити, де найбільше сконцентрований середній клас та які умови й чинники сприяють їх розвитку [18];
- дослідження міграційних процесів, що впливають на формування середнього класу; питання чи має міграція значний вплив на зростання середнього класу та які чинники сприяють міграції середнього класу [18];
- зв'язок між населенням та економікою, є важливим для формування середнього класу; які економічні чинники сприяють формуванню та зростанню середнього класу, такі як наявність високооплачуваних робочих місць, доступність освіти та підприємницьких можливостей [18].

Соціальна географія – галузь суспільної географії, значення якої в сучасному світі зростає. Соціальна географія є рушійною силою для вивчення даного питання, бо ця наука вивчає закономірності територіальної організації соціальної інфраструктури у зв'язку із способом виробництва та особливостями географічного середовища (побутове, культосвітнє, медичне обслуговування населення, народна освіта тощо). Тобто, соціальна географія досліджує особливості територіального розміщення різних класів відносно інфраструктури або географічного середовища, згідно зі структурмзацією суспільної географії О.І. Шаблія, визначає соціальна географія є однією з чотирьох основних субдисциплін [49]. За Л. Немець, у соціальній географії ці класи можна поєднати в так звану класову соціогеосистему. Соціогеосистема (за Л. Немець) – це «...гетерогенна система, що включає різні за рівнем узагальнення та ієрархії соціальні елементи або підсистеми, а також

техногенні, косні і біогенні елементи (підсистеми), які знаходяться у взаємодії за допомогою потоків речовини, енергії та інформації в географічному просторово-часовому континуумі» [25]. У моєму баченні класова соціогеосистема – це та ж сама соціогеосистема, але у вужчому розумінні, тобто включає в себе лише класифікацію соціальних рівнів у поєднанні з геопросторовим плануванням [25].

Географія якості життя – субдисципліна соціальної географії, яка досліджує взаємозв'язки між географічним середовищем та якістю життя людей, які проживають в цьому середовищі [25]. Якість життя населення – це категорія, що характеризує умови життєдіяльності та розвитку населення у конкретному середовищі з точки зору його здатності забезпечувати відновлення і збалансований розвиток суспільства [25]. Якість життя включає різні показники, такі як доступ до освіти та охорони здоров'я, рівень забезпеченості робочими місцями, доступ до культурних та розважальних закладів, безпека та стан довкілля, рівень доходів та інші. Географія якості життя, на мою думку, визначає основні критерії для формування середнього класу. Для прикладу, візьмемо *«матеріальний стан»* та *«свідомість»*. Щодо *«матеріального стану»*, то це один з тих факторів, який завжди ототожнюють з якістю життя, але це так не працює. Матеріальний стан як критерій доцільно використовувати тоді коли межі *«щастя»* і *«бідності»* чіткі та стабільні. В такому глобалізованому та швидкоплинному світі, це неможливо зробити. Тому цей аспект доцільно використовувати лише для уточнення того чи іншого факту. Розглядаючи критерій *«свідомість»* потрібно розуміти той факт, що це вже є не економічним, а психологічним фактором. Тобто людина має сама визначити, чи проживає вона в комфортних умовах, чи задоволена вона певними суспільними благами. Але потрібно також враховувати той факт, що людство має звичку занижувати власні досягнення та завищувати очікування. На мою думку, якщо поєднати ці два основних критерія і формують якість життя. [50]. Дослідження географії якості життя може бути корисним у вивченні середнього класу, оскільки вони зазвичай мають високий

рівень якості життя порівняно з іншими соціальними групами. Географічні аналізи можуть допомогти встановити місця та регіони, де середній клас має найвищий рівень якості життя, та визначити причини, які сприяють цьому. Такі дослідження можуть також допомогти у вивченні зв'язків між рівнем доходів та якістю життя, встановити, які фактори впливають на формування середнього класу та як можна підвищити рівень якості життя у всій країні [50]. Важливим елементом досліджень географії якості життя є також дослідження довкілля та екології, оскільки стан навколишнього середовища може впливати на якість життя людей. Наприклад, забруднення повітря, води та ґрунту може негативно впливати на здоров'я та добробут людей, тому дослідження географії якості життя може допомогти вивчити зв'язок між забрудненням та якістю життя середнього класу та розвинути стратегії для поліпшення стану довкілля.

Тож, саме інструментарій суспільно-географічної науки дає змогу дослідження та розуміння географічних (регіональних) та соціально-економічних умов, чинників та взаємозв'язків, які впливають на формування середнього класу. Дослідження цієї галузі можуть допомогти вирішити проблеми, пов'язані з нерівностями в розподілі доходів та доступом до основних послуг, а також забезпечити підґрунтя для формування політики, спрямованої на поліпшення якості життя у всіх соціальних групах, включаючи середній клас. У таких дослідженнях використовуються різні методи та техніки, такі як картографування, географічні інформаційні системи, статистичні методи та інші. Крім того, такі дослідження часто здійснюються в рамках міждисциплінарних підходів, що включають економічні, соціальні, екологічні та інші аспекти, що впливають на формування якості життя. Наприклад, в дослідженнях географії якості життя можуть бути використані методи економічного аналізу, щоб вивчити рівень доходів та витрат середнього класу, і зв'язок між цими показниками та рівнем якості життя. Також можуть бути використані соціологічні методи для дослідження думок та переконань середнього класу щодо якості життя та їх відносин з соціально-

економічними факторами. Для дослідження середнього економічного класу використовуються різні методи, включаючи соціологічні опитування, аналіз статистичних даних, географічні дослідження та інші методи. Оскільки цей клас є досить широким та різноманітним, то дослідження його можуть вимагати комплексного підходу та використання різних методів. У загальному контексті, дослідження середнього економічного класу можуть допомогти розуміти та вивчати соціальні, економічні та політичні процеси у країні, а також розробляти та реалізовувати ефективні політики для підтримки та розвитку цього класу.

1.2. Дефініція поняття «середній клас»

У різні часи формування суспільства, економіка та політичні устрої, часто орієнтувалися на побажання середнього класу. Щодо економіки, то тут трішки є поправка, саме середній клас і створює ту економіку. Насамперед це пов'язано із чисельністю цієї верстви населення. Щоб зрозуміти чому цього населення більше пропоную, дещо заглибитися в термінологію. Отже що ж таке середній клас.

Словосполучення „середній клас” чи не вперше було зафіксовано 1766 року в „Оксфордському словнику англійської мови”. У сучасному розумінні цей термін утвердився в Англії десь в середині XIX століття. Уже тоді до „середнього класу”, на відміну від робітничого, зараховували крамарів, ремісників, різний „майстровий” люд [34].

Поняття „середній клас” сформувалось в Західній Європі як теоретична та ідеологічна конструкція нової соціальної структури. З одного боку, ця конструкція стає альтернативою традиційним уявленням про станову структуру суспільства, з іншого – радикальним марксистським уявленням про неминучу поляризацію капіталістичного суспільства [20].

Оскільки *концепція середнього класу* є дещо еластичною та може варіюватися залежно від країни, культурних та соціально-економічних умов,

то і визначення середнього економічного класу також може відрізнятися. Проте, загалом, цей клас можна визначити як соціальний клас, що має деякий рівень фінансової стабільності та можливості для соціальної мобільності.

Середній економічний клас є важливим для економічного та соціального розвитку країни, оскільки він забезпечує стабільність та розвиток економіки через споживання товарів та послуг, а також може забезпечувати соціальну та політичну стабільність у країні. Окрім того, середній економічний клас може відігравати ключову роль у формуванні культурних, соціальних та політичних цінностей у країні. Члени цього класу можуть мати вплив на розвиток громадської думки, формування соціальних норм та цінностей, а також на політичні рішення у країні. Дослідження середнього економічного класу може допомогти вивчити та зрозуміти соціальні та економічні процеси в країні. Зокрема, такі дослідження можуть допомогти визначити динаміку розвитку середнього класу, зрозуміти його соціальну та економічну мобільність, оцінити рівень життя та якість життя середнього класу [19].

Клас середній – основна частина соціальної структури суспільства з розвинутою ринковою економікою. Середній клас складають дрібні та середні власники, фермери, менеджери, державні службовці, вчені, лікарі, адвокати, високо-оплачувана частина інженерно-технічних працівників та висококваліфікованих робітників, люди вільних професій (актори, спортсмени, музиканти, письменники) тощо. Середній клас не є однорідним соціальним утворенням. Спільне, що їх об'єднує, - це саме проміжне становище між вищим та нижчим класами [21].

Багато науковців вкладають у поняття «*середні клас*» математичний, економічний, політичний зміст, тощо. Кожен з даних наведень доцільно використовувати, але в певній галузі певної науки. Для прикладу, Ю. Сасенко, зазначає, що “середній клас – поняття передовсім соціально-сутнісне, а не розрахунково-статистичне” [35]. До того ж, однією з головних проблем

дослідження середнього класу як соціальної спільноти є те, що “межі її досить умовні, а цілісність, що йде від усвідомлення себе як класу, не сформована”.

Г. Дилигенський вважає, що “умовність середнього класу” обумовлена певними моральними принципами. Він зазначає, великі соціальні групи за джерелами свого походження і характеру ставлення до реальності можна розділити на емпіричні та аналітичні. Перші “природно народжуються із повсякденного соціального досвіду, позначають емпірично легко вирізнявані феномени”, другі “з’являються в результаті концептуально-теоретичного ідеологічного – чи міфологічного – осмислення дійсності і являють собою знаряддя пізнання чи аналітичні категорії [48].

Таблиця 1.1. Завдання середнього класу (складено автором за [27])

Економічні закономірності	Розвиток середнього класу в сучасній економіці визначається економічними закономірностями, які являють собою результат дії системи економічних законів (специфічні закономірності), й об’єктивно зумовлених процесів і тенденцій розвитку продуктивних сил (загальні закономірності).
Інноваційний розвиток	Середній клас виступає самостійним джерелом економічного зростання та одним з провідних визначальних факторів розвитку економічної системи в цілому, оскільки він поєднує в собі реалізацію певної форми власності та економічних інтересів економічних суб’єктів. Середній клас впливає на якісну структуру ВВП, сприяє переходу до інноваційного типу економічного зростання.
Роль середнього класу у сучасній економіці	У сучасній економіці відтворюються економічні суб’єкти середнього класу, які іманентні як провідним, так і минулим господарським укладам. По відношенню до сучасних відтворювальних процесів економічні суб’єкти середнього класу поділяються на активні й пасивні. Активні економічні суб’єкти визначають напрямки подальшого розвитку середнього класу.
Мале інноваційне підприємництво та середній клас	Середній клас реалізується в усіх сферах суспільного виробництва. Найбільш характерною організаційною формою його реалізації, яка забезпечує умови для його відтворення як певного соціально-економічного типу власника-робітника, а також створює відповідну мотивацію, є мале інноваційне підприємництво.
Розвиток середнього класу через дрібне підприємництво та інновації	В українській економіці формування та розвиток середнього класу необхідно пов’язувати як з розвитком сектору дрібного підприємництва, так і з розвитком інноваційної сфери. Відтворення активних економічних суб’єктів середнього класу в вітчизняній економіці та підвищення їх ролі в відтворювальних процесах можливе завдяки переорієнтуванню економіки на інноваційний шлях розвитку

«Середній клас» являє собою соціально активні групи населення з вищою або середньою спеціальною освітою, які зайняті відповідно до рівня освіти та ідентифікують себе із середнім класом, володіють значним культурним капіталом або прагнуть до його акумулювання і здатні забезпечувати собі середній для конкретного регіону рівень життя [29].

«Середній клас» як і інші визначення потребує умов розвитку та існування. Навроцька Н.А. у своїй праці «Економічні закономірності розвитку середнього класу» визначали певні

Більшість експертів починають аналіз середнього класу України з європейських норм. Вони є досить зрозумілими та простими, тому також їх наведу. Європейські експерти вважають, якщо з переліченого нижче у Вас не збігаються хоча б чотири пункти, то Ви не можете віднести себе до середнього класу. Отже, ось список [33]: наявність телефону; наявність пральної машини; наявність телевізору; наявність машини; можливість їсти страви із риби або м'яса хоча б через день; можливість відпочивати за межами дому, якнайменше тиждень на рік; можливість дозволити собі непередбачувані, але необхідні витрати; вам вистачає коштів для оплати комунальних, іпотечних платежів; вистачає коштів для підтримки комфортної температури в оселі.

1.3 Класифікація соціальних рівнів, місце «середнього класу» в економічній стратифікації

Соціальні рівні можуть бути класифіковані на основі кількох критеріїв. Головним інтегруючим фактором та основною ознакою соціальної групи є соціальна діяльність і її конкретні види та форми. Участь членів групи у спільній діяльності призводить до розвитку психологічної спільності між ними. В такому випадку група стає об'єктом аналізу з соціально-психологічної перспективи. Соціально-психологічний аналіз включає дослідження таких параметрів соціальної групи, як її склад, структура, групові процеси, норми, цінності та санкції.

Державні соціальні стандарти обов'язково враховуються при розробці програм економічного і соціального розвитку. Згідно з документом про «Соціальні стандарти, Державні соціальні стандарти» від Міністерства соціальної політики, є певні стандарти [27]. Також розрізняють види державних соціальних стандартів і нормативів за сферою застосування [27]. Узагальнено їх представлено в таблиці 1.2.

Таблиця 1.2. Державні стандарти програм економічного та соціального розвитку (складено автором за даними [27])

Стандарти згідно з документом про «Соціальні стандарти, Державні соціальні стандарти»	Державні соціальні стандарти і нормативів за сферою застосування
- визначення механізму реалізації соціальних прав та державних соціальних гарантій громадян, передбаче-них Конституцією України; - визначення пріоритетів держав-ної соціальної політики щодо забезпечення потреб людини в матеріальних благах і послугах та фінансових ресурсів для їх реалізації; - визначення та обґрунтування розмірів видатків бюджетних коштів і коштів соціальних фондів на соціальний захист і забезпечення населення та утримання соціальної сфери;	- державні соціальні стандарти у сфері доходів населення - державні соціальні нормативи у сфері надання соціальних послуг - державні соціальні нормативи у сфері житлово-комунального обслуговування - державні соціальні нормативи у сфері транспортного обслуговування та зв'язку - державні соціальні стандарти у сфері охорони здоров'я - державні соціальні нормативи у сфері забезпечення на-вчальними закладами - державні соціальні нормативи у сфері обслуговування закладами культури

Сучасний середній клас є продуктом капіталістичної формації. Феномен середнього класу, утворюючись на стадії індустріального суспільства, розквітає в суспільстві постіндустріальному. Середні прошарки населення на Заході своїм зміцненням зобов'язані індустріальному суспільству, де масове виробництво створило масове споживання, забезпечуючи тим самим підвищення рівня та якості життя широких верств населення. За моїм розумінням, «середній клас» зробив сам себе, бо в часи індустріального розвитку суспільства «середній клас» міг виконувати як інтелектуальну функцію так і фізичну. Його роль в економічній стратифікації з часом стає все більш вагомим.

Американська класова структура є розширеною, що дає змогу більш точно вирішувати певні соціальні проблеми класів. Щодо самої структури, то вона наступна [4]:

- *Вищий клас* – члени вищого класу мають «старі» гроші, які були в їхніх родинах поколіннями; дехто хвалиться тим, що їхні предки прилетіли на Мейфлауер . Вони належать до ексклюзивних клубів і живуть в ексклюзивних районах; мати свої імена в Соціальному реєстрі ; віддавати дітей у дорогі приватні школи; служити в радах музеїв, корпорацій та великих благодійних організацій; і справляти великий вплив на політичний процес та інші сфери життя з-за лаштунків.

- *Середній клас* – до середнього класу входять люди з багатьма різними рівнями освіти та доходу, а також з багатьма різними типами робіт. Тому корисно відрізнити вищий середній клас від нижнього середнього класу на верхньому та нижньому кінцях цієї категорії доходу відповідно. Люди вищого середнього класу, як правило, мають коледж і, дуже часто, вищу освіту або професійні ступені; проживати в передмісті або в досить дорогих міських районах; і є банкірами, юристами, інженерами, корпоративними менеджерами та фінансовими радниками, серед інших професій.

- *Робітничий клас* – як правило, люди, що відносять до цього класу працюють на робочих посадах, таких як робота на заводі, будівництві, обслуговування в ресторані та менш кваліфіковані офісні посади. Люди з робітничого класу, як правило, не мають 4-річної освіти, а деякі й середньої школи. Хоча більшість не живе в офіційній бідності, їхнє фінансове становище дуже незручне. Окремий великий медичний рахунок або дорогий ремонт автомобіля було б майже неможливо оплатити, не вдаючись до значних боргів.

- *Нижчий клас* – хоча нижчий клас є загальноприйнятим терміном, багато спостерігачів віддають перевагу менш негативно звичайному терміну, як-от бідний, який тут використовується. Багато бідних не мають дипломів про середню освіту, і багато з них безробітні або зайняті неповний робочий день на напівкваліфікованих або некваліфікованих роботах.

Українська класова структура дещо відрізняється від американської. А саме, відсутністю робітничого класу, а також критеріями інших класів. Про які було вище сказано. Але, є ще одна відмінність, яка в певній мірі є вагомим – це освіта та середній заробіток батьків. Ці два показники, є вагомими для соціальної мобільності і до того ж не тільки в США [15].

Соціальна мобільність – це процес руху індивідів між ієрархічно організованими елементами соціальної структури. Розрізняють два види соціальної мобільності: горизонтальна та вертикальна мобільності [45].

Під *горизонтальною соціальною мобільністю, або переміщенням*, розуміють перехід індивіда або соціального об'єкта із однієї соціальної групи в іншу, що знаходиться на тому ж рівні.

Під *вертикальною соціальною мобільністю* розуміють ті відносини, які виникають при переміщенні індивіда або соціального об'єкта з одного соціального пласта в інший. В свою чергу вертикальна мобільність поділяється на міжгенераційну та внутрішньогенераційну мобільність.

Міжгенераційна мобільність стосується мобільності від одного покоління до наступного в межах однієї сім'ї. Якщо діти від бідних батьків опиняються на високооплачуваній роботі, діти мають досвід висхідної мобільності між поколіннями. І навпаки, якщо діти викладачів коледжу в кінцевому підсумку заробляють на життя винесенням сміття, ці діти зазнали низхідної мобільності між поколіннями. Внутрішньогенераційна мобільність відноситься до мобільності протягом власного життя людини. Якщо ви починаєте з посади адміністративного помічника у великій корпорації, а закінчуєте посадою менеджера вищого рівня, ви відчули висхідну мобільність між поколіннями [6].

Ієрархія потреб Маслоу [29] пропонує хорошу ілюстрацію. *Середній клас* – це люди, чий базові фізіологічні потреби та потреби в безпеці задоволені. Вони живуть для творчості, самореалізації, соціальних проектів тощо. Іншими словами, ці люди можуть зводити кінці з кінцями (нехай навіть суб'єктивно: хтось почувається цілком комфортно фізіологічно та безпечно, а для інших

виглядає бідним), тому не вкладають свою енергію у виживання, а зосереджуються на особистому, родинному та суспільному розвитку. Це і є суть, ядро середнього класу.

У розвинених країнах він майже завжди *пов'язаний із задовільним доходом* – робота там створює достатні можливості для самореалізації, і за неї добре платять. В Україні ж таке трапляється значно рідше. Як наслідок, представники середнього класу в Україні, їх стиль життя і бажання вирватися з рутини часто дивують [4]. Соціально орієнтована економіка для забезпечення високих стандартів рівня та якості життя передбачає побудову державної політики з залученням всіх механізмів забезпечення соціально-економічної стабільності, які б поєднували як економічні, так і соціальні детермінанти буття. Розробка та впровадження таких механізмів державного управління передбачає попереднє соціальне структурування населення [44].

При цьому *соціальна стратифікація* відіграє подвійну роль [44]:

- по-перше, є індикатором, який відображає соціально-економічні процеси в суспільстві;
- по-друге, є методом впливу суспільних класів (прошарків, груп) на середовище свого існування, рушієм соціально-економічних перетворень.

Для досліджень «середнього класу» потрібно спочатку визначити сферу його використання. Науковець О. Мельничук запропонував таку класифікацію сфер використання «середнього класу» [44]:

- *економічна* – управління діяльністю у процесі матеріального виробництва; науково-технічний прогрес; забезпечення ефективного функціонування капіталу; формування нового розуміння відносин, орієнтованих на високий рівень якості життя; активізація інвестиційної діяльності; потужний економічний донор шляхом сплати податків, формування фінансової основи діяльності державної і місцевої влади; вплив на розподіл і рівновагу економічної влади у суспільстві;
- *політична* – підтримка політичного режиму; керування політичним рухом; ініціювання та керування новими суспільними рухами; стабільність

соціально-економічного розвитку країни; створення громадських інститутів та вплив на державні та політичні інститути; визначення моральних стандартів суспільства; носій демократії та свобод;

- *соціальна* – надання місця в соціальній структурі суспільства залежно від особистих зусиль і конкретних досягнень в освітній сфері; активна роль у структурах громадянського суспільства, відстоювання прав громадян; охорона загальноприйнятих цінностей, норм, традицій, законів суспільства; соціального стабілізатора;

- *культурна* – відтворення національної культури, освіти, науки; формування у суспільній свідомості уявлень про можливість висхідної соціальної мобільності, завдяки інтенсивним трудовим зусиллям; гарантування реалізації державних соціальних програм [43].

Натомість мої думки з приводу цієї класифікації досить схожі, але все ж таки відрізняються. Мої думки різняться в декількох сферах, а також я б додав декілька сфер. Щодо політичної складової, то «середній клас» має найбільший політичний вплив. Суперечити «середньому класу» це рівносильно підписанню смертного вироку. Поясню чому. «Середній клас» не є легкопідкупним, бо має якесь економічне підґрунтя, але не ще не настільки заможний, щоб віддалитися від державних засад. Він є політичним двигуном та носієм політичної свободи і не завжди політичний курс держави і «середнього класу» збігаються, що з того виходить ми всі з Вами бачили та бачимо. Також вважаю варто додати таку функцію як освітня. Сам по собі «середній клас» має достатній рівень освіченості, але більшість представників «середнього класу» працюють у освітянській сфері, що свідчить про можливість передачі тих необхідних знань наступному поколінню.

Для повного дослідження «середнього класу» треба зрозуміти, що його оточує, а саме *бідність та багатство*. Більшість українців великий проміжок свого життя ототожнювали себе із бідними народами, але чи так це насправді? Для цього слід зрозуміти, що таке бідність та як її вимірюють.

Бідність можна визначити як стан людини, що характеризується постійним або тривалим позбавленням ресурсів, можливостей, вибору, безпеки і влади, необхідних для того, щоб мати достатній рівень життя та інші громадянські, культурні, економічні, політичні і соціальні права. (визначення за Комітетом ООН з економічних, соціальних і культурних прав). Бідність також буває абсолютною та відносною (визначення за Комітетом ООН) [39]. *Абсолютна бідність* – це відсутність достатніх ресурсів для забезпечення основних життєвих потреб, в тому числі питної води, їжі або відсутність доступу до медичного обслуговування [39]. *Відносна бідність* – це стан людини коли її доходи нижчі за ті, що вважаються загальноприйнятими для суспільства в якому вони живуть [39]. Тобто відносна бідність та абсолютна бідність – два різних поняття, тому що перший є психологічним навіюванням, а другий можна виміряти.

Для вимірювання рівня бідності використовують наступні показники.

1. Рівень бідності може залежати від країни, за цим фактором більшість країн СНД знаходяться на межі між абсолютною бідністю та злиденністю, а соціальна стратифікація майже не має середнього класу [35].

2. Рівень бідності можна виміряти суб'єктивно, тобто запити в людей чи вважають вони себе бідними, чи мають достатньо комфорту для проживання. За цим методом ми побачимо, що майже 60% населення віднесе себе до бідних, ніж до середні. Всьому виною, СРСР в якому не було соціальної стратифікації, а розрив між тодішніми класами був колосальний [35].

3. Рівень бідності також можна виміряти об'єктивно. Розрахувати для кожної країни свій індекс бідності, а потім зробити єдину класифікацію по індексам. Але даний метод є не доцільним, через закритість деяких країн [35].

4. Ми можемо взяти за основу вже створену класифікацію від Світового банку. Класифікація наступна: найбідніші країни – 1,9\$ на день; середні країни – 3,2\$ на день; високо розвинені країни – 5,5\$ на день [35].

Важливим аспектом дослідження формування середнього класу є систематизація. Для систематизації досліджень формування середнього класу можна розглянути декілька ключових аспектів [35]:

Визначення поняття "середній клас": Перш за все, необхідно визначити, що розуміється під терміном "середній клас". Це може бути базове поняття доходу, соціального статусу або освіти, яке використовується для класифікації людей у певний соціальний стратум [22].

Визначення критеріїв формування середнього класу: Наступним кроком є ідентифікація критеріїв, за якими можна визначити, що особа входить до середнього класу. Це можуть бути доходи, освіта, професія, соціальний статус, доступ до ресурсів і т. д. [23].

Дослідження соціальних, економічних та культурних чинників: Для систематизації досліджень необхідно дослідити різні соціальні, економічні та культурні чинники, які впливають на формування середнього класу. Це можуть бути економічний зріст, зайнятість, освіта, доступ до житла, медичних послуг та інші аспекти, які впливають на життя людей і їхній статус. [17].

Аналіз тенденцій: Систематизація досліджень також включає аналіз тенденцій формування середнього класу. Це може охоплювати зміни в розподілі доходів, зайнятості, освітніх можливостях, купівельних здібностях та інших показниках, що дозволяють оцінити динаміку розвитку середнього класу протягом часу. [17].

Порівняння між країнами та регіонами: Крім того, важливо порівнювати формування середнього класу між різними країнами та регіонами. Це дозволяє виявити відмінності у факторах, що впливають на формування середнього класу, і зрозуміти різницю в його розмірі та статусі [17].

Систематизація досліджень формування середнього класу залежить від конкретного дослідника та його методології. Проте, розглянуті аспекти можуть служити загальною основою для досліджень у цій області.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ У СВІТОВИХ ПОРІВНЯННЯХ

Розглянемо декілька сучасних подій, в яких роль «середнього класу» є вагомим. «Революція гідності», яскравий приклад невдоволення «середнього класу» рішеннями влади, але через те, що в Україні малий відсоток «середнього класу» мирні протести переросли в збройний конфлікт. На мою думку, якби в Україні відсоток «середнього класу» був більшим, то влада ніколи не наважилася суперечити волі народу. «Революція на граніті», ще один яскравий приклад сили «середнього класу» та жаги до свободи. Варто зазначити, що дана революція проходила саме в СРСР в якій поняття «класовість» взагалі була відсутня. Отже, роль «середнього класу» є важливою не тільки в економічній стратифікації, а і в глобальній світовій економіці.

2.1. Тенденції формування середнього класу

Продовжуючи дослідження «середнього класу» варто порівняти український «середній клас» із закордонними. Порівнюючи американську модель економічного розподілу за населення із вітчизняною ми побачимо дуже багато відмінностей. Американці досить прагматичний народ, в своїй більшості звісно ж. Якщо поглянути на опитування Gallup 2020 року, то більше 60% відсотків американців визначають себе як робітничий клас, щодо України, то в довоєнний час трішки більше 50% населення визначали себе як середній клас. За цим відсотковим співвідношенням можна, визначити приблизний економічний розвиток країни. За моїм власним спостереженням, українці коли чують економічний клас, вимірюють його лише своїми доходами, в той час як у американців цей список куди більший. Вони до нього відносять такі показники: освіта, сімейна історія, місце проживання ну і звісно доходи. Але все ж таки жителі США також доходи ставлять вище за інші показники. В останні роки економічна ситуація дуже не стабільна

(коронавірус, війна РФ проти України, Нагірний Карабах, Сирія тощо). І насамперед від цих усіх факторів страждає середній клас, бо він становить більшість населення.

«Порівняно з доходами в 2019 році, дані свідчать про те, що середній дохід американських домогосподарств залишається або незмінним, або дещо знижується. «З 2020 року, у самому 2021 році, рівень інфляції підвищився. Але ми ще не знаємо, що сталося з самими доходами. Рівень інфляції може завдати шкоди реальним доходам» [5]. За період 1971-2021 рр. (рис. 2.1.) зменшився відсоток середнього класу в США, але в той же час майже пропорційно змінилися і інші класи, це означає що деяке населення перейшло із середнього класу в ці класи. На мою думку, такі рухи економічного населення в наш час досить звичним явищем і середній клас то буде рости, то зменшуватися. А всьому виною інфляція та межа III Світової війни, до якої ми неймовірно близько. Також одним важливим факторів руху економічного населення, це перенаселення. В залежності від розміру домогосподарств залежать доходи і витрати.

Share of adults in U.S. middle class has decreased considerably since 1971

% of adults in each income tier

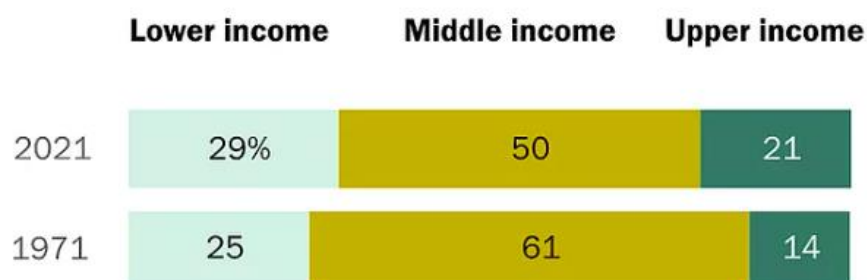

Рис. 2.1. Розподіл населення США за економічними класами [5]

Із статей, розповідей та власних спостережень, я для себе зрозумів, що Азійський регіон має великий потенціал у близькому майбутньому. Азіатські країни відрізняються від своїх суперників, тим що вони невпинно рухаються

вперед, у цих країнах майже не спостерігаються будь-які види стагнації. Про що це свідчить? Це свідчить про те що азіатська економічна модель спрямована, на взаємодію середнього класу із усіма верствами економічного населення. Якщо сказати більш загально та сухо, то в азіатських країнах середній клас є такою верствою населення із якою всі рахуються і майже не суперечать їм. Але якщо такій кількості економічного населення дати велику свободу, то це може призвести до серйозних економічних наслідків. Це було б можливо в Європі, Африці, але не в Азії. Жителі цього регіону є досить релігійними людьми. Але не вірою єдиною, в давні часи на території сучасних держав, була жорстока диктатура, яка викарбувала в пам'яті тодішнього середнього класу, що таке життя їм не потрібне і народи несуть цю рану через століття і не бажають такого в сучасності.

Якщо подивитися на структуру імпорту та експорту азіатських країн, то ми побачимо, що саме ці країни задають «споживчі тренди». За даними World Data Lab, минулого року середній клас в Азії витрачав від 10 до 100 доларів США на день, що становило приблизно 3,7 млрд людей. За прогнозами економістів та експертів у цій галузі, середній клас в Азії буде невинно зростати. Основна маса людей із цього дослідження є з Індії або Китаю, але ж це не весь азіатський світ. Щодо інших країн, то пропоную переглянути цей графік, що прогнозує кількість людей середнього класу, що зростуть до 2030 року (поза Китаєм та Індією).

На цьому графіку порівнюють не тільки азіатські країни, а й країни заходу. Як ми бачимо, більшість населення середнього класу планети припадає на Тихоокеанський регіон або на азійську частину. Це пояснюється двома факторами. Перше, це густонаселеність регіону та швидкі демографічні процеси. Друге, це те, що велика кількість відомих брендів розташовує, свої заводи і фабрики в цьому регіоні, через більш дешеву робочу силу. Третє, я б назвав фактор «прихованого розвитку». Цей розвиток я б характеризував, як такий, що має на меті не допускання втручання в свої економічні інтереси, третіх країн. Загалом, така структура розвитку, притаманна маленьким

країнам Азії, через їхнє самоідентифікування на політичні та економічній арені. Але є такі країни, які вийшли із цього фактору. На це також я маю пояснення. По-перше, ці країни вже не можуть «приховувати» свій економічний розвиток, по-друге, країни досягли свого економічного апогею в цьому регіоні, і вже мають сталу економіку, яка зможе витримати натиск економічних гігантів. Для прикладу візьмемо, так званих азійських тигрів (Сінгапур, Гонконг, Республіка Корея та Тайвань).

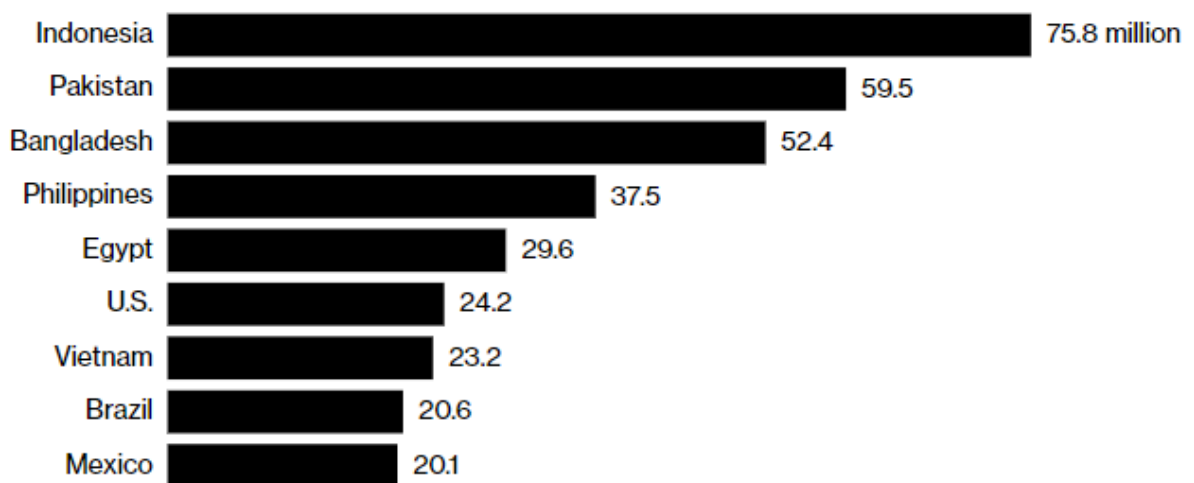

Рис. 2.2. Прогноз, щодо кількості середнього класу у Тихоокеанському регіоні [36]

На мою думку, сприймати їх як тигрів, трішки помилково, і ось чому. Вони зарано вийшли із концепції «прихованого розвитку», але одразу ж контраргумент, на прикладі Гонконгу. Китай, який є економічним гігантом і по сумісництву країною, яка приховано хоче повернути, начебто свої втрачені землі. Влада Китаю обіцяла Гонконгу повну автономію, як політичну так і економічну. Але із часом автономія зменшувалась, і зараз, на мою думку, економіка Гонконгу є не те щоб хибна економіка, але туманною вона думаю є. Майже така ж сама ситуація із Тайванем. Щодо Кореї, то вона просто не мала багато часу приховувати свої економічні наробки, через досить таки напружені відносини із КНДР.

Якщо повертатися до статистики, то до 2030 року очікується, що Китай, Індія та США збережуть свої лідируючі позиції із часткою середнього класу, але США будуть потрохи знижувати свій рейтинг, в той час як Китай та Індія матимуть позитивний рейтинг. Коротко оглянувши різні «середні класи» варто перейти до їхнього порівняння з українським середнім класом. Хоча, на мою думку, ці класи кардинально різні в плані доходів, витрат та ментальності. Це породжує велику кількість відмінностей, але дає можливість і знайти щось спільне.

Також відмінним є економічна нерівність, але саме її рівень та розрив. Сполучені Штати мають дуже великий ступінь економічної нерівності. Поширеним способом дослідження нерівності є ранжування сімей нації за доходом від найнижчого до найвищого, а потім розділити цей розподіл на *п'яти* частини. Таким чином, ми маємо найбіднішу п'яту сім'ю в країні (або 20% сімей із найнижчими сімейними доходами), другу п'яту з дещо вищими доходами, і так далі, поки не досягнемо найбагатшої п'ятої сімей, або 20% з найвищі доходи. Тоді ми можемо побачити, який відсоток має кожна п'ята від загального *доходу* країни. На частку найбіднішої п'ятої частини населення припадає лише 3,4% доходу країни, а на найбагатшу п'яту – 50,3%. Іншим способом сказати це є те, що найбагатші 20% населення мають такий же дохід, як і решта 80% населення.

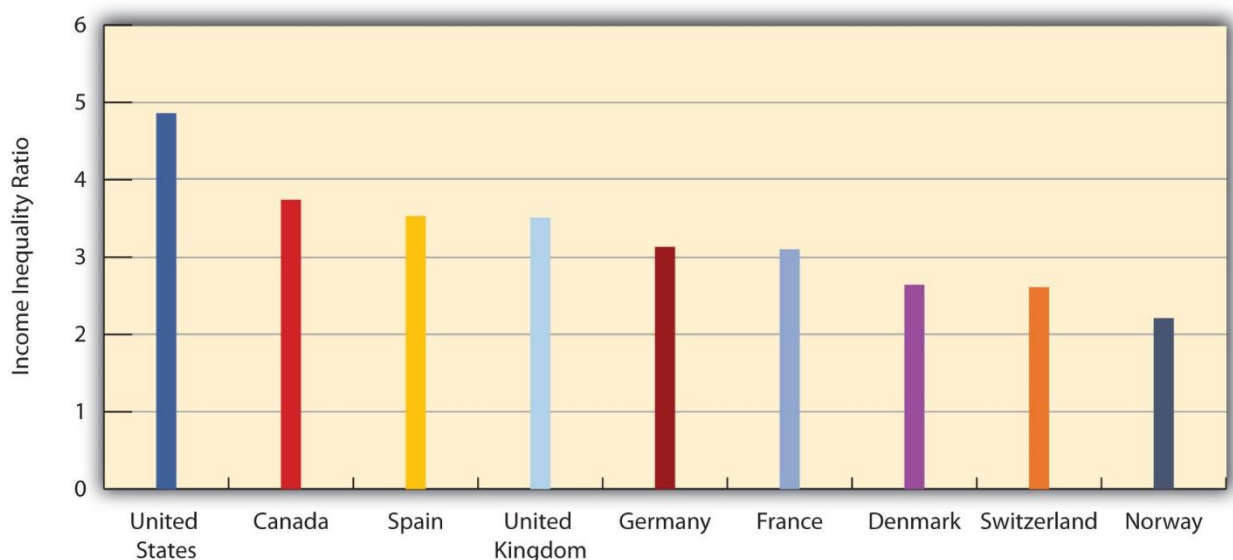

Рис. 2.3 Нерівність доходів у світі (по країнах) [10].

Щодо української соціальної мобільності, то з початку 1990-х років в країні відбулося так зване майнове розшарування, до того ж досить значне. Найбільш помітних та різючих змін зазнав саме середній клас. В ході становлення України як незалежної держави, відбулися певні соціальні та політичні процеси, які не дали «середньому класу» вийти на його рівень «влади». Тому в ході цих процесів, які тривають і досі, «середній клас» знаходиться не на тому рівні соціальної стратифікації на якому мав би бути. В Україні за останні 25 років, соціальна мобільність була майже вщент зруйнована. Перші «руйнування» почалися на майновому підґрунті в часи перших років незалежності, майже відразу почалися певні соціальні та духовні розриви. Для порівняння, візьмемо країни Європи та Україну і порівняємо їхні соціальні ліфти. Для європейського світу найвагомішими соціальними ліфтами є армія та освіта. Також, якщо брати до уваги, три основні напрями соціального руху: політичні, економічні та професійні. Вони всі представлені в Україні, але мають свою специфіку використання. Професійна мобільність є важливою для сучасного світу, саме для забезпечення стійкої економіки країни. Але через велику інфляцію, безробіття та низьку оплату праці роблять дану мобільність в Україні все менш привабливою. Таким чином трансформаційні процеси в сучасній Україні в значній мірі змінюють її соціальну структуру, формують нову механізми соціальної мобільності і цей процес є складним і суперечливим.

Ще одним регіоном де «середній клас» невпинно зростає це азійський регіон. Даний регіон є досить швидко зростаючим в економічному плані і тому в цьому регіоні рівень життя зростає. Середній клас скорочується в більшості країн і є недосяжною мрією для молодих поколінь, згідно зі звітом ОЕСР «Під тиском: здавлений середній клас». Лише 60% мілленіалів – людей, які народилися між 1983 і 2002 роками – є частиною двадцятилітніх сімей із середнім рівнем доходу, у порівнянні з майже 70% серед бєбі-бумерів.

ОЕСР визначає середній клас як діапазон навколо медіанного доходу домогосподарства, який відрізняється від країни до країни. У США це

приблизно від 23 000 до 62 000 доларів, тоді як у Мексиці – від 4 000 до 10 000 доларів.

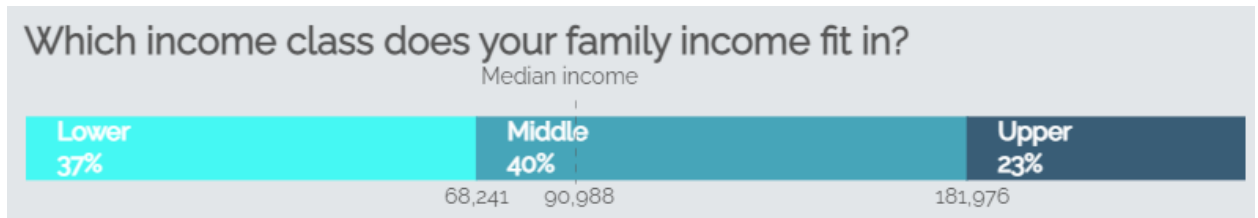

Рис. 2.4 До якого доходу відноситься ваша родина за доходами(Індія) [28]

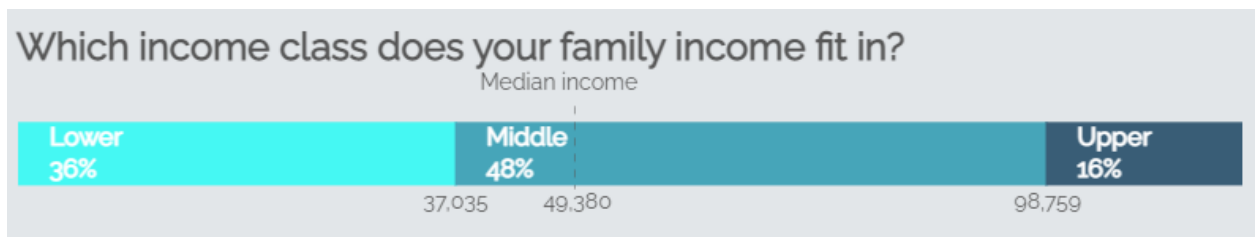

Рис.2. 5 До якого доходу відноситься ваша родина за доходами(Китай)[28]

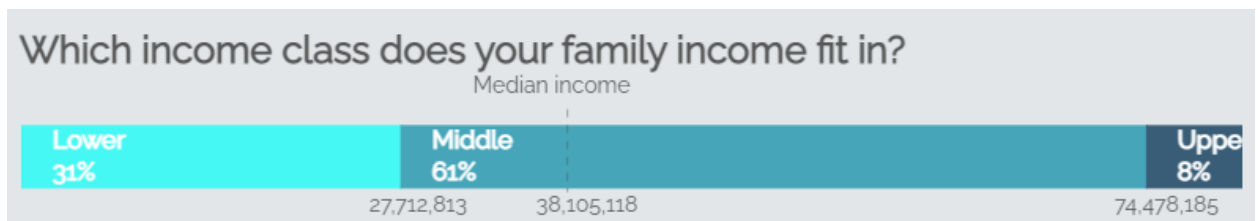

Рис.2.6 До якого доходу відноситься ваша родина за доходами(Південна Корея) [28]

За інфографікою можемо зробити деякі висновки, щодо ситуації «середнього класу» країнах Азії, які входять до організації ОЕСР. Як ми бачимо, Південна Корея має найбільший прошарок «середнього класу», але в той же час має найменший медіанний дохід. Щодо інших двох країн то, на мою думку, через велику кількість населення маємо високий медіанний дохід, що в свою чергу дає більш рівномірну соціальну стратифікацію.

«Сьогодні середній клас усе більше нагадує човен у кам'янистих водах», - сказав Генеральний секретар ОЕСР Анхель Гурріа, представляючи звіт у Нью-Йорку разом із Луїсом Феліпе Лопез-Кальва, помічником Генерального секретаря Латинської Америки та Карибського басейну

Програми розвитку ООН. «Уряди повинні прислухатися до проблем людей і захищати та сприяти стандартам життя середнього класу. Це допоможе стимулювати інклюзивне та стійке зростання та створити більш згуртовану та стабільну соціальну структуру». Тобто головні обличчя організації визнали важливість середнього класу перед вищим класом. Інші дослідники «середнього класу» вважають, що такий поштовх «середньому класу» дала пандемія COVID-19 якби це парадоксально не звучало. Саме пандемія показала, що певні працівники певних професій можуть працювати із більшою ефективністю, ніж при звичайному графіку. Також ринок криптовалют мав великий успіх і певний проміжок часу приносив великі доходи, особливо жителям Китаю та Індії.

2.2. Економічна нерівність та самоідентифікація як чинники і наслідки формування середнього класу

Більшість із нас хоче ідентифікувати себе як середній клас, і представники середнього класу щодня спостерігають, як їхня робота сприяє економіці, щотижня чують, як їхні витрати є провідним показником для економічних прогнозистів, і щомісяця бачать кількість робочих місць, які в основному відображають робочі місця середнього класу, вважаються ключовим показником розвитку економіки. І оскільки зростаюча нерівність у доходах зростає у свідомості нації, тяжке становище середнього класу стало загальною темою в пресі та політичних колах. Постає питання: «Чим «середній клас» такий важливий для економіки?».

Є декілька важливих принципів, які визначають актуальність «середнього класу» у світі та Україні.

1. Сильний середній клас створює стабільне джерело попиту на товари та послуги.

Сильний середній клас дає впевненість інвесторам, що вони матимуть ринок для своїх товарів і послуг. Деякі науковці стверджують, що легка

податкова та регуляторна політика призведе до великих інвестицій, зайнятості та економічного зростання. Але багато економістів визнають, що збільшення пропозиції не призводить автоматично до зростання сукупного попиту. Швидше, економіка може мати тривалі періоди безробіття та недостатнього використання капіталу, що може бути як причиною, так і результатом пригніченого та нестабільного попиту.

2. Сильний середній клас виховує наступне покоління підприємців.

Так як підприємництво – це питання ризику, то «середній клас» має певні способи подолання цих ризиків, а наступне покоління буде переймати ці знання. Людина в сім'ї середнього класу з більшою ймовірністю, ніж людина з низьким рівнем доходу, матиме доступ до такого роду освіти, яка забезпечує навчання та навички, необхідні для відкриття бізнесу. Сім'ї середнього класу можуть забезпечити підприємців фінансовою безпекою та доступом до кредитів, щоб вони мали час розвивати свої ідеї та ризикнути розпочати новий бізнес.

3. Сильний середній клас підтримує інклюзивні політичні та економічні інститути, які є основою економічного зростання.

Ця динаміка сильного середнього класу сприяє ефективному та чесному управлінню підприємствами в економіці. У контексті США менша нерівність і сильніший середній клас підтримують більш інклюзивні політичні інститути та відводять політику від відповіді лише на економічно могутню еліту. Це створює основу для більш інклюзивних економічних інститутів, які, у свою чергу, сприяють зростанню.

4. Сильний середній клас сприяє розвитку людського капіталу та добре освіченого населення

Щоб бути найбільш ефективними, можливості для створення людського капіталу мають бути широко доступними серед населення. Щоб нація могла максимально використати свій людський потенціал, дитина з низьким або помірним рівнем доходу потребує розвитку її талантів і здібностей і підбору найпридатнішої професії. Внесок людського капіталу в

зростання полягає не лише в доступі до освіти: люди також повинні мати можливість використовувати свої навички, поєднуючи таланти з відповідними професіями. Якщо нерівність стоїть на шляху цих матчів, то це має згубний вплив на шлях зростання нашої нації.

Самооцінка домогосподарствами рівня своїх доходів в 2019 році

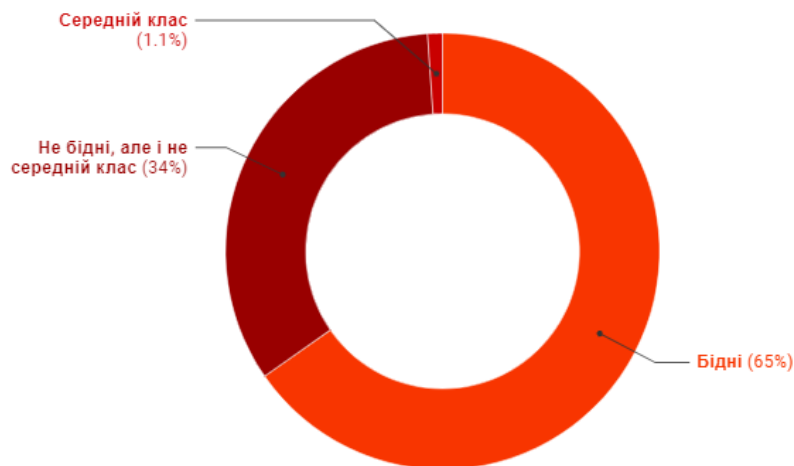

Рис.2.7. Результати опитування «Самооцінка домогосподарствами рівня своїх доходів в 2019 році» [48]

Дане опитування нашої хує мене на дві думки. Перша, мені здається, що більш заможний клас просто опитували, або ж він сам відмовився від опитування, і друга, що в країні досить малий прошарок заможних людей, але поглянувши на деякий аншлаґ в дорогих ресторанах або інші ознаки багатства, то дане припущення здається хибним

Щодо багатства, то він, як і сам «середній клас», має досить розмиті межі. Але для зручності Світовий банк так званий ПКС (паритет купівельної спроможності). Його можна використовувати як для визначення бідності так і для визначення заможності.

Для прикладу ПКС Швейцарії становить 64 \$ на день, в той час як в Китаї 18 \$/на день. Дві країни мають досить високі доходи, але рівень ПКС різний. Це пов'язано з тією політичною моделлю, що діє в країні та рядом різних факторів. Більшість країн із низьким ПКС розташовані в Африці, із

рейтингом менше 1\$ на день. Щодо України, то Світовий банк визначив для неї 5,5 \$ на день, найвищий рівень. Станом на 1 січня 2020 року рівень ПКС в Україні становить 9 \$ на день, погодьтесь не погано. Важливою приміткою є те що, даний курс не можна переводити по сучасному курсу, не тільки в Україні, а й в інших країнах (за ПКС, українці мають жити не менше ніж на 60 грн, на день).

ПКС це звісно добре, але він не є ефективним способом донесення до населення їхньої важливості. Більшість населення вимірюють власний комфорт через призму «прожиткового мінімуму». Згідно з даними Мінсоцполітики, то фактичний прожитковий мінімум у січні 2022 року на місяць на 1 особу складав:

4 666 грн (з урахуванням суми обов'язкових платежів – 5 344 грн),

- ✓ для дітей віком до 6 років – 4 264 грн,
- ✓ для дітей віком від 6 до 18 років – 5 309 грн,
- ✓ для працездатних осіб – 4 856 грн (з урахуванням суми обов'язкових платежів – 6 032 грн),
- ✓ для осіб, які втратили працездатність, – 3 962 гривні.

За цими даними можна сказати, що українці зовсім не бідні, але й до заможних ще далеко. Звісно присутні люди які мають доходи менше цих їх в Україні налічується приблизно 37%.

Ідентифікація центрів середнього класу за рівнем доходу в Україні може викликати плутанину. Наприклад, багато представників ІТ-індустрії відповідають традиційному опису: вони добре заробляють і часто мають ринкові та орієнтовані на розвиток мислення та спосіб життя. Менеджери середньої ланки в середньому та великому бізнесі також часто збігаються за економічними параметрами та параметрами мислення, тоді як не всі власники малого бізнесу. За даними Держстату, дві третини з них працюють у торгівлі. В основному це люди, орієнтовані на те, щоб купити дешево і продати дорого. Вони одержимі фізіологічними потребами та потребами безпеки, навіть якщо вони вже цілком задоволені.

Державі потрібен сильний середній клас, як рослинам вода. Тому його треба плекати і вирощувати, докладати максимум зусиль для його росту і розвитку. Для цього держава має забезпечити низку речей.

Це має сприяти зростанню доходів населення. Єдиний спосіб досягти цього в довгостроковій перспективі - підвищити ефективність і продуктивність праці, створивши для цього необхідні умови. Не повинно бути не виправдано завищених мінімальних зарплат чи інших соціальних стандартів, які фінансуються з державного бюджету.

Зростання продуктивності потребує належних умов для розвитку бізнесу та усунення елементів, що викликають неефективність. Іншими словами, Україні потрібно проводити реформи. Наприклад, приватизація державних компаній приватними інвесторами з хорошою репутацією може створити продуктивні робочі місця. Це збільшить середній клас і зменшить кількість безініціативних (вони будуть звільнені). Запуск ринку землі посилить конкуренцію за землю. Це витисне з агробізнесу всіх неефективних виробників і призведе до зростання зарплат у галузі. [4]

Global income and wealth inequality, 2021

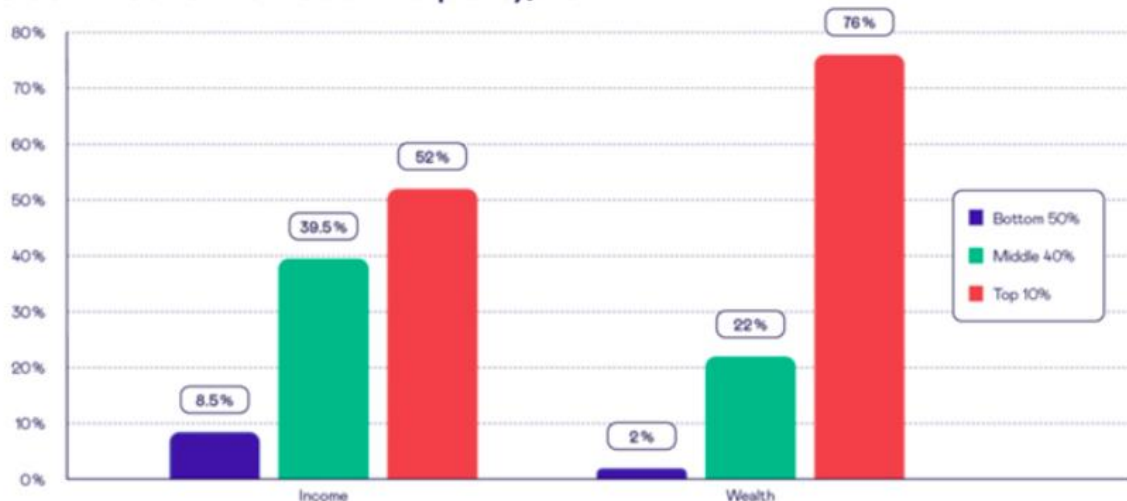

Рис. 2.8 Глобальна нерівність доходів і багатства у світі [10]

З даного графіка (рис. 2.8) видно, що в світі присутня вагома нерівність доходів і ми бачимо, що «середній клас», в структурі має досить не однозначні показники, це доводить теорію про його зростання у світі. Якщо поглянути на

графік нерівності доходів, то ми зможемо чітко прослідити зміни «середнього класу» і визначити його вплив.

Global income inequality, 1820-2020

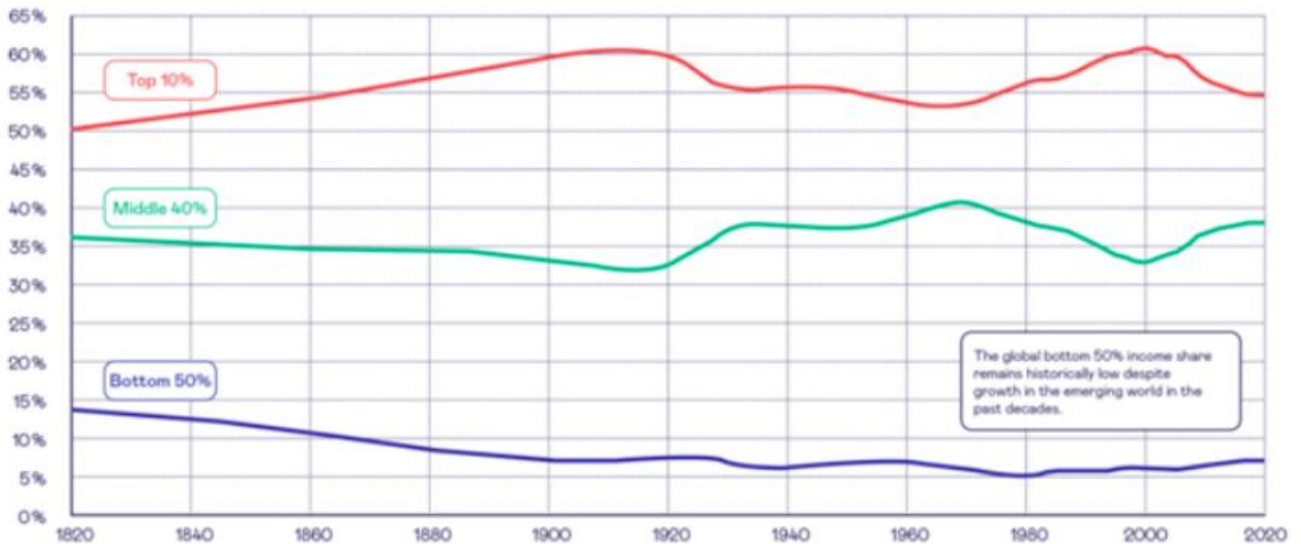

Рис.2.9 Графік нерівності доходів у світі з 1820 – 2020 роки [10]

Як ми бачимо на рис. 2.9, графіки вищого та середнього доходу є майже дзеркальними, що говорить про їхню залежність та пояснює певні економічні та політичні процеси. Ми бачимо два роки коли значення доходили мінімуму і максимуму. У період з 1900 до 1920 року кількість населення із вищими доходами зросла, в той час як середні доходи мали певний спад. На мою думку, це пояснюється переходом до мануфакторного виробництва, утворення СРСР з його моноцентричною владою, тощо. Натомість в період з 1930-х по 1970-ті роки, чисельність населення із середнім доходом почала зростати, через певні політико-економічні процеси у світі (такі як, кризи, вбивство президента США Джона Кеннеді, Друга Світова війна, репресії, тощо). Через певне скорочення населення та певні економічні фактори, допомогли людям того часу збільшити свої середні доходи, в той час як населення великих доходів, знижалося.

У зв'язку із закінчення Холодної війни, розпадом СРСР у світі почала зростати частка людей із більшими доходами. Певною мірою цей економічний рух завдячує пострадянським країнам, в яких певні люди опинились в певному місці і в певний час.

Щодо прогнозу, то тут можна сказати наступне, що після ряду певних геополітичних змін, ми зможемо побачити зростання «середнього класу» та зниження частки вищого, внаслідок геополітичних рухів.

На завершення наведу деякі докази ролі середнього класу в економічному зростанні, які були визначені провідними науковцями в сфері економіки та соціології.

Ціна капіталу, податки, забезпеченість ресурсами, удача, випадковість та інші причини відіграють важливу роль. Але після огляду наявних теорій і доказів важко вказати на щось інше, що є таким центральним для багатьох причин економічного зростання, як сильний середній клас.

Під середнім класом науковці не мають на увазі багатих, а мають на увазі сім'ї з достатньою фінансовою забезпеченістю, щоб звести кінці з кінцями, забезпечити інвестиції в успіх наступного покоління та мати невеликий запас міцності на додаток. Сім'я середнього класу має деяку економічну безпеку, будь то хороша робота з медичним страхуванням і пенсійним планом, або деякі заощадження в банку, щоб припливти їх у надзвичайній ситуації, відправити дитину до коледжу, або навіть надати позику член сім'ї, який хоче відкрити бізнес.

Безпека, яку забезпечує сім'я середнього класу, виходить за рамки заробітної плати та включає відчуття більш тривалого горизонту для прийняття економічних рішень, ніж сім'я, що стоїть на межі бідності, або те, як дитина середнього класу може прагнути до життя. область навчання, яка відповідає їхнім інтересам. Тим не менш, враховуючи взаємозв'язок і накладання між ними, має сенс включити обидва в наше мислення, коли ми обговорюємо причинно-наслідкові зв'язки з макроекономічними показниками.

Зрештою, висновки, до яких приходять економісти щодо того, що сприяє зростанню економіки, важливі для того, як ми розуміємо складність економічної системи. Економісти часто розглядаються як арбітри довіри щодо того, що добре для економіки. Таким чином, просіювання того, як різноманітні

фрагменти економічних доказів поєднуються, щоб розповісти цілісну історію про те, як нерівність і середній клас впливають на економічне зростання, є критично важливим і своєчасним завданням.

Global inequality in living conditions

between the world's worst-off and best-off countries

Our World
in Data

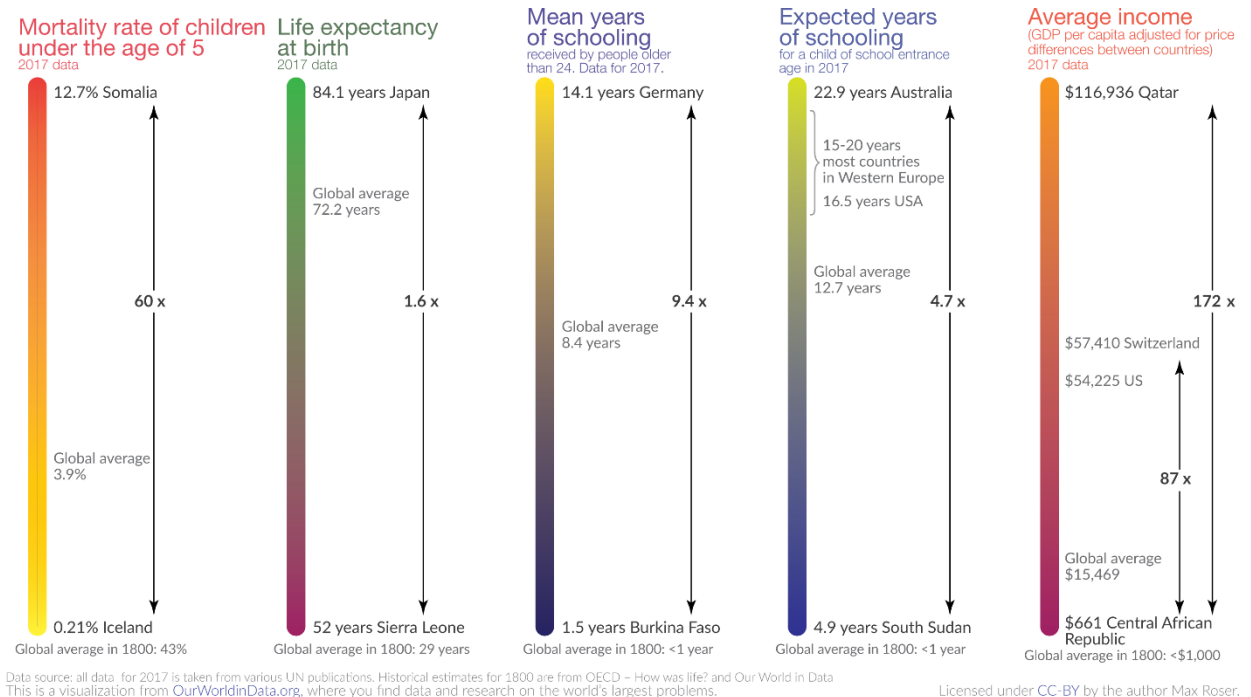

Рис.2.10 Ступінь глобальної нерівності в світі [2]

Сучасна суспільна нерівність напряму залежить від того де ти народився. Головним інтегруючим фактором та основною ознакою соціальної групи є соціальна діяльність і її конкретні види та форми. Участь членів групи у спільній діяльності призводить до розвитку психологічної спільності між ними. В такому випадку група стає об'єктом аналізу з соціально-психологічної перспективи. Соціально-психологічний аналіз включає дослідження таких параметрів соціальної групи, як її склад, структура, групові процеси, норми, цінності та санкції.

Дана інфографіка демонструє, що африканський континент очолює всі антиноми в соціальній нерівності. Основними проблемами африканського континенту є:

- Здоров'я. Для порівняння у дитини в африканських країнах, шанс померти у віці до 5 років в 60 разів вищий, ніж на європейському континенті.
- Дохід. Це ще одна важлива проблема Африки, яка тягне за собою всі інші проблеми. Для прикладу, середньостатичний швейцарець за місяць може витратити таку суму яку жителі ЦАР можуть витратити за 7 років. Звісно можна сказати, що вся справа в ресурсах, але ні. Спочатку економічна залежність від СРСР, потім коротка залежність від так званої росії і в кінці кінців економічна залежність від Китаю. Але це не тільки про ЦАР, а й про весь континент.
- Освіта. На інфографіці вказано, що середній термін навчання в африканських країн становить до 5 років. В порівнянні з європейськими країнами де навчання становить від 15-20 років. Це можна пояснити: низькою кваліфікацією вчителів, ставлення виживання вище за освіту, та навіть ті студенти, що отримують більш-менш якісну освіту намагаються емігрувати у високорозвинуті країни.

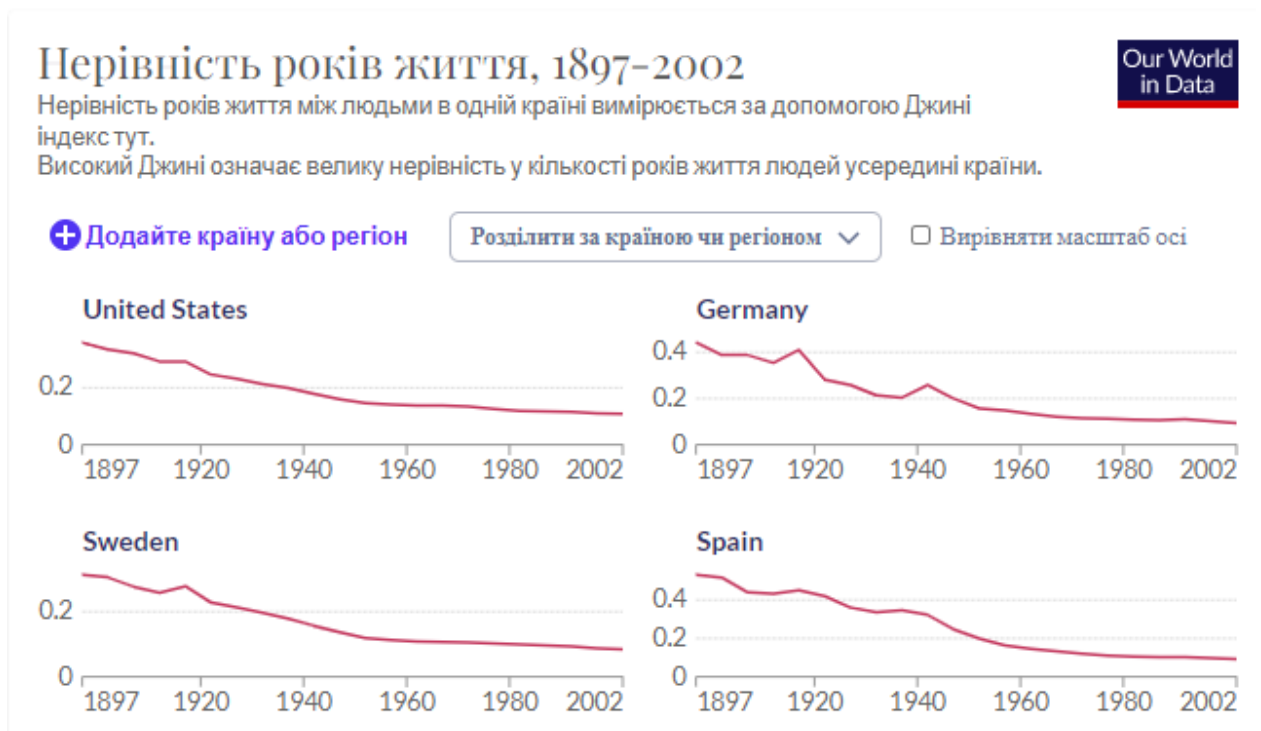

Рис.2.11 Нерівність років життя в Європі в період з 1897 по 2002 рік.[2]

Досить цікаві графіки, адже на них можемо чітко визначити як війни впливають на нерівність років життя. Найкраще це відображається в динаміці на прикладі Німеччини. На її графіку бачимо два піки які припадають на дві світові війни. Та ж сама ситуація стосується і США, але на відміну від ФРН пік припадає саме на Першу світову війну. Це можна пояснити, що саме під час Першої світової війни Штати втратили найбільше військових. Щодо Другої світової, то США вже виходячи з досвіду довго не втручалися і в більшості допомагали зброєю, коштами та іншою допомогою. Також ще один стримуючий фактор це період Великої депресії, який припав на 1930-ті роки і країна не повністю оговталась від цієї кризи. Відразу на графіках видно країни, що були нейтральними особливо Швеція. У даної країни відносно помірне вирівнювання нерівності років життя, через певний нейтралітет у війнах та відносну віддаленість та ізолюваність морем.

РОЗДІЛ 3. СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ

3.1. Характеристика формування середнього класу в Україні

Вивчення формування середнього класу передбачає вивчення різних факторів, які сприяють виникненню цього соціального класу, таких як економічні, культурні, освітні та професійні фактори. Дослідники можуть досліджувати історичний розвиток середнього класу, а також його сучасні характеристики та тенденції. Деякі ключові питання, які можуть бути досліджені в такому дослідженні, включають межу між середнім і робітничим класами, вплив глобалізації на формування середнього класу та формування класових союзів між різними прошарками середнього класу. Крім того, дослідники можуть використовувати порівняльні методи для аналізу формування середнього класу в різних суспільствах і культурах.

Одним з важливих аспектів дослідження формування середнього класу є зв'язок між цим соціальним класом і більш широкими соціальними та економічними тенденціями, наприклад, зростання нерівності та зміна моделей роботи та зайнятості (рис. 3.1, 3.2). Основними показниками, що характеризують формування середнього класу в Україні є витрати та доходи населення. Порівнюючи ці два важливі показники, можемо прийти до висновку, що населення України, у зв'язку з багатовіковим утиском та нестабільною ситуацією в країні, заробляє більше коштів ніж витрачає. З одного боку це призводить до того, що в населення є кошти на перший час непередбачуваних ситуацій. Але з іншого боку це розвиває комплекс меншовартості та не розвиває почуття стабільності та безпеки у власній країні. Сподіваюсь з часом народ України подолає всі ці труднощі.

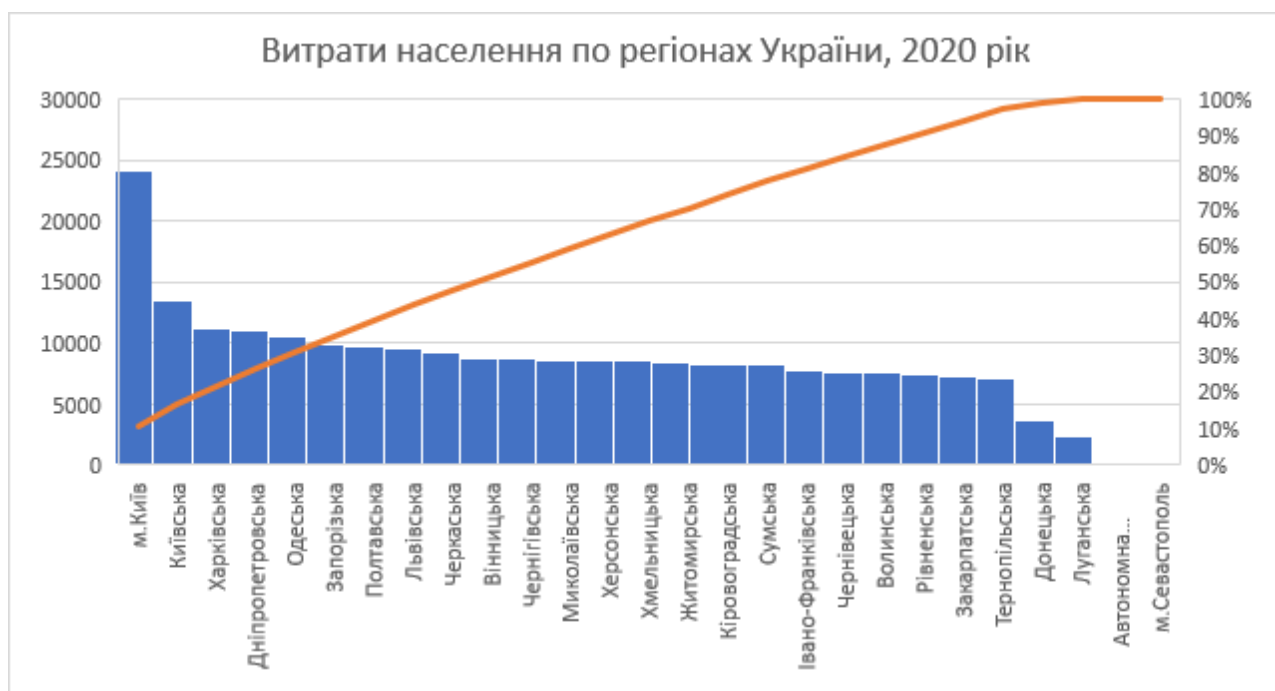

Рис.3.1 Витрати населення по регіонах України, 2020 рік. (побудовано автором за даними [13])

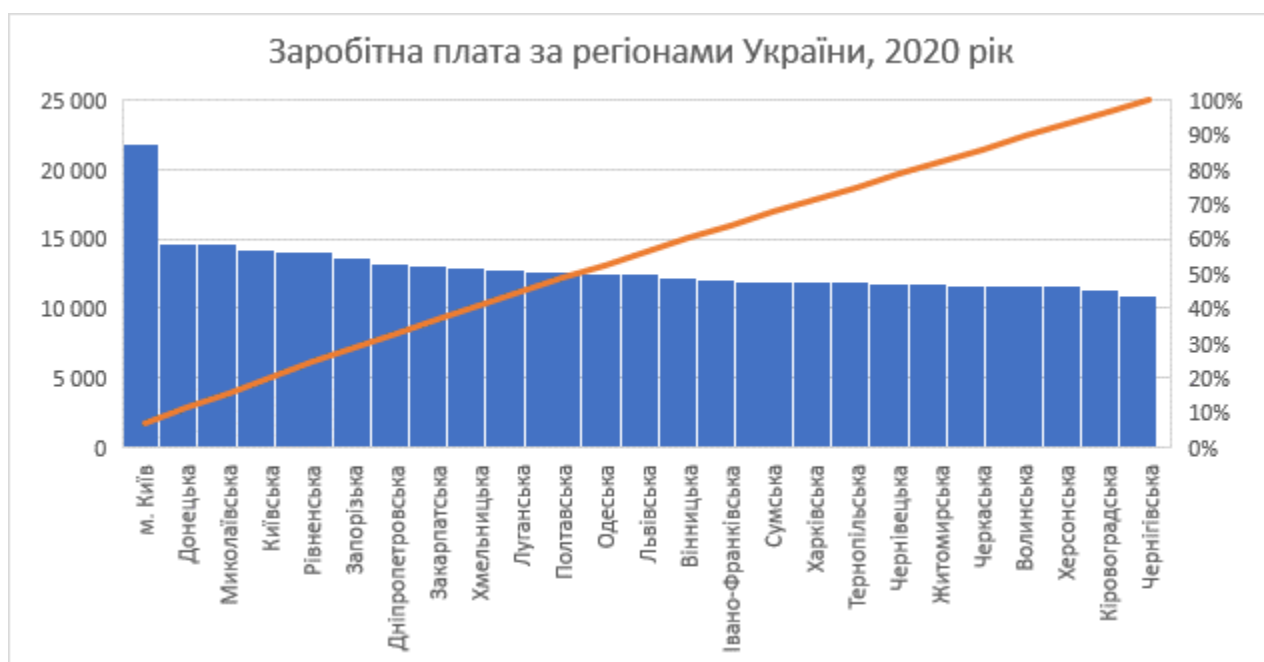

Рис.3.2 Заробітна плата по регіонах України, 2020 рік (побудовано автором за даними [13])

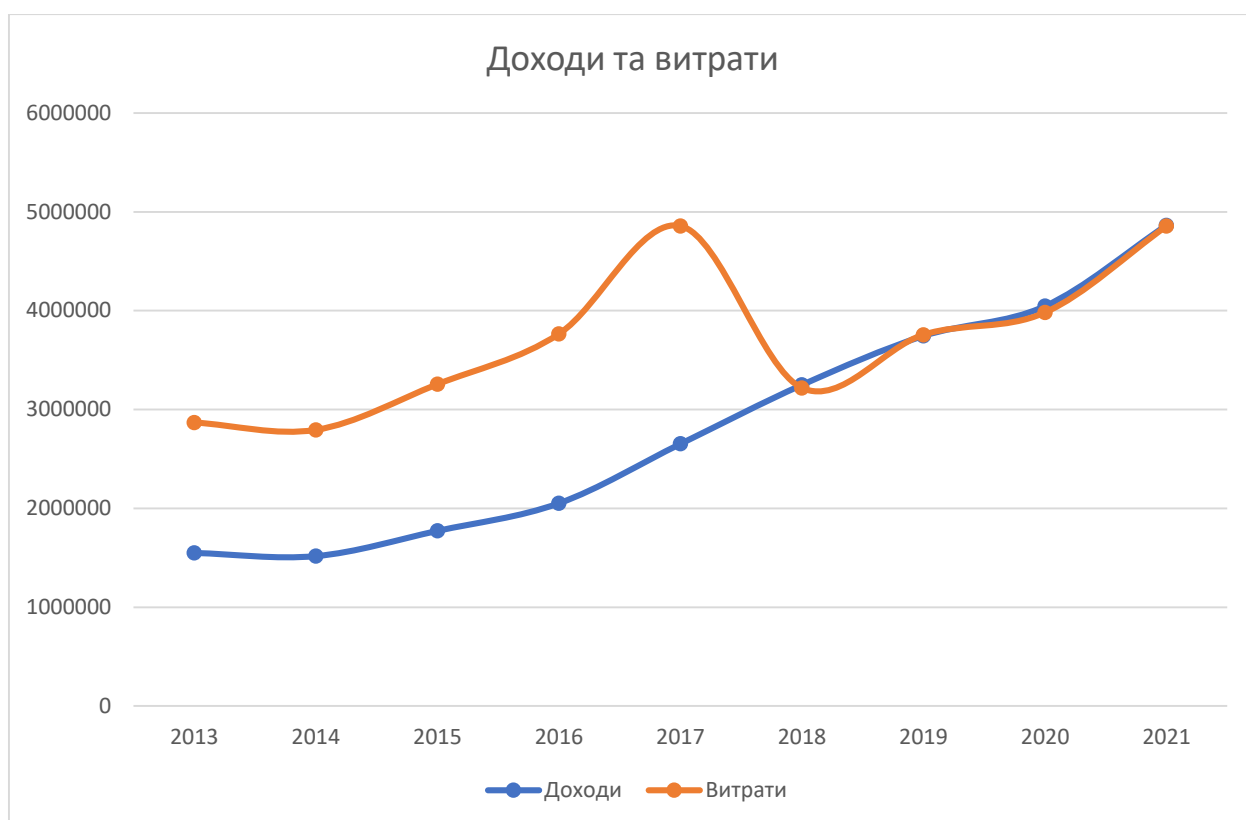

Рис.3.3 Доходи та витрати населення України з 2013 по 2021 роки [13]

Даний графік демонструє, як населення України поступово починає більш раціонально використовувати свої грошові ресурси. Загалом така нерівномірність доходів та витрат, на мою думку, пов'язана з активним кредитуванням, а також високою інфляцією, що провокувала купівлю іноземної валюти і разом з нею купівлю високовартісних речей. Також в країні є великі потоки нелегальних доходів, що не декларуються і в свою чергу не оподатковуються.

Ближче до 2018 року показники доходів та витрат знаходяться майже на одному рівні, це можна пояснити політичною, економічною та військовою стагнацією в країні. В 2020 та 2021 роках показники є однаковими і фактором такого розподілу є пандемію коронавірусу, що принесла світу велику, але не глобальну кризу, і вона відобразилась на доходах та витратах українців.

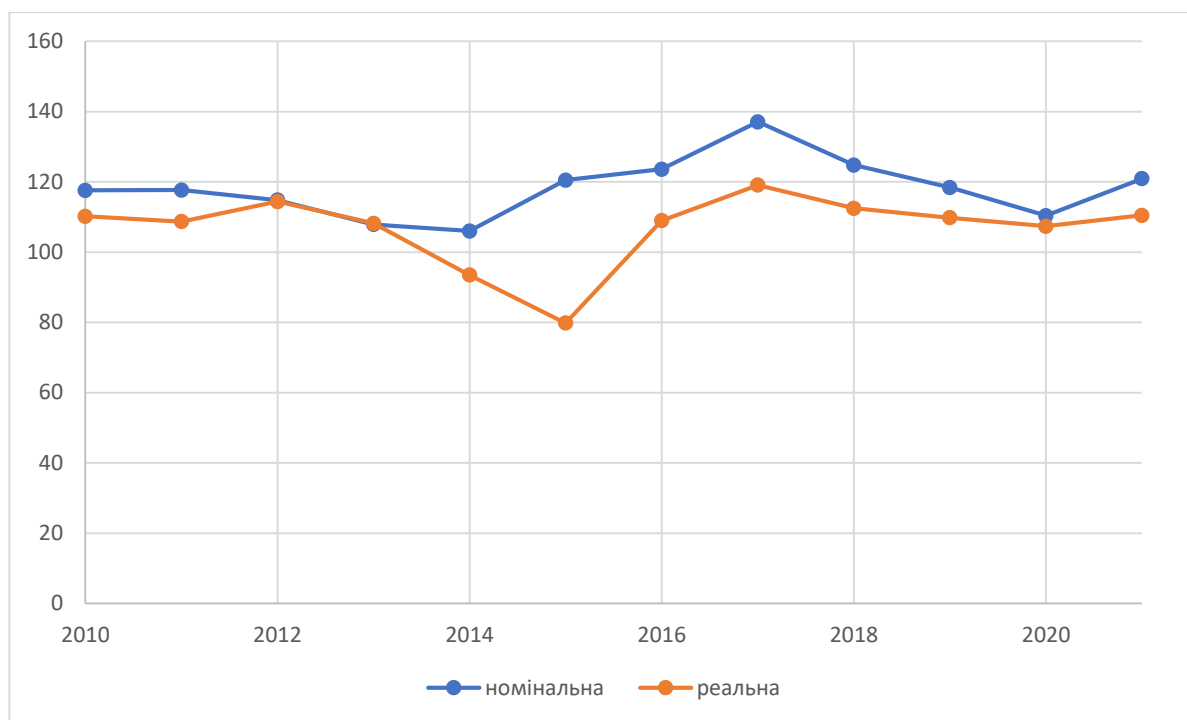

Рис. 3.4. Динаміка середньої зарплатної плати в Україні у період з 2010 по 2021 роки (побудовано за [13])

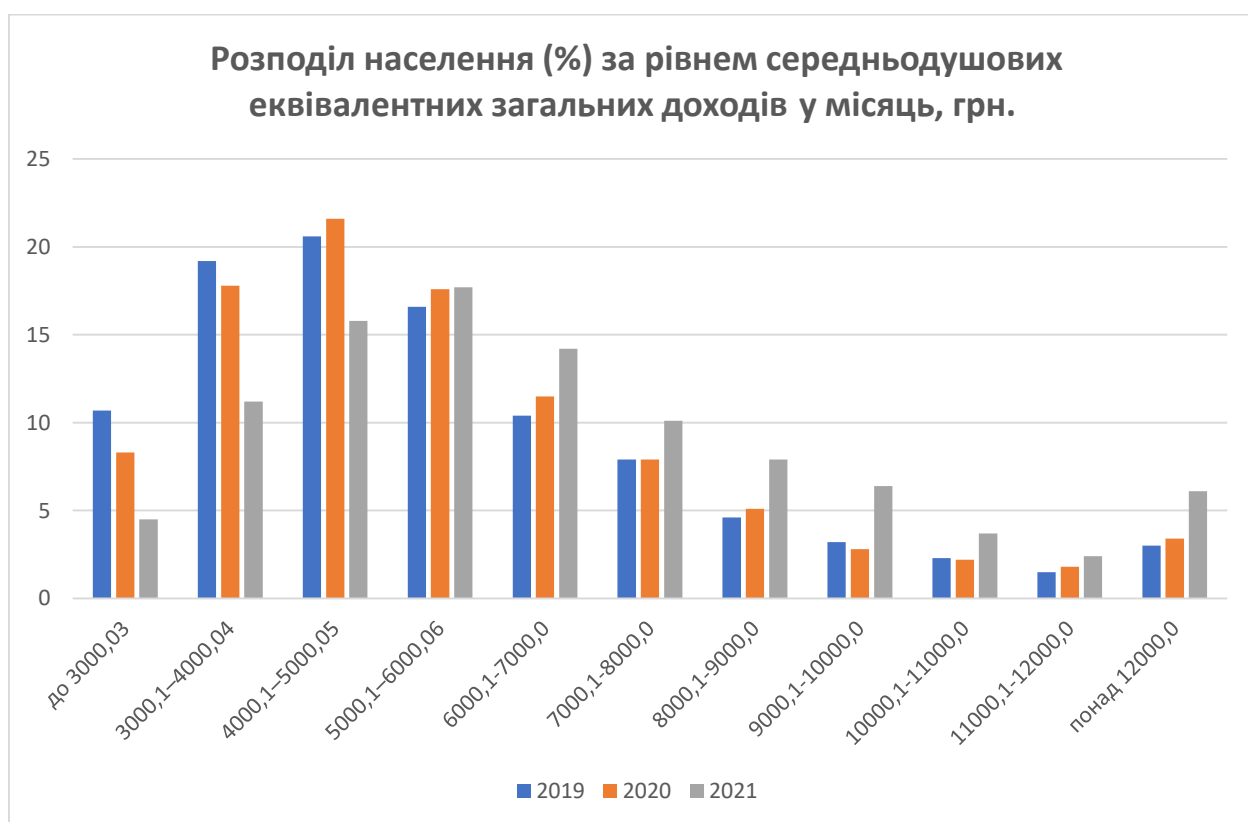

Рис.3.5. Розподіл населення (%) за рівнем середньодушових еквівалентних загальних доходів у місяць, грн., у 2019, 2020 та 2021 роках [13]

З даної гістограми можемо побачити, як розподіляється населення за рівнем середньодушових загальних доходів у місяць. Варто відмітити такий показник як 5000-6000 грн. Як ми бачимо, у визначених роках цей показник майже не змінний. Це свідчить про те, що дана сума є середньою і є так би мовити стабілізаційною.

Також варто звернути увагу на 2021 рік. В даний період відбувається збільшення частки населення в більшості показників. Якщо проаналізувати події 2020 та 2021 років, то з'ясується, що більшість населення почали на віддалений тип праці, що дозволило братися за більшу кількість завдань, бо не затрачається час та сили на доїзд на місце працевлаштування і сили можна конвертувати в більшу суму заробітку.

3.2. Особливості регіональної соціально-економічної нерівності

Регіональний розвиток – складний та багатогранний процес зміни усіх аспектів життя населення країни. Дане питання досліджується багатьма науками, але цілісне та ефективне дослідження притаманне соціальній географії. Якщо питання регіональної нерівності розглядається з точки зору соціальної географії, то воно набуває статусу комплексного дослідження у порівнянні з іншими науками [52].

На сьогоднішній день науковцями досконало вивчені класичні підходи у вивченні соціальної та економічної нерівностей суспільства. Українська наука спираючись на іноземних науковців, намагається досліджувати свою проблематику за допомогою їхніх методів, але в силу різного розвитку та відмінності менталітету, дані дослідження є не досить правдивими. Адже в країні є проблеми які впливають на соціальну нерівність, але не враховуються через іноземні підходи де ці проблеми або відсутні, або на повному контролі з боку влади. Серед цих проблем є: висока корумпованість, відсутність певних соціальних програм, а також надмірне ставлення до людей нижчого класу з боку вищих класів.

Через довголітню окупацію України з боку радянського союзу, наша економічна та соціальна складові відстають від західних. Ми лише починаємо ставати на шлях правильної ринкової економіки, починаємо переймати досвід соціальних програм, а також в українського суспільства поступово формується адекватне ставлення до певних меншин.

Будь яке суспільство має два основні типи трансформації. Перший тип – кризова трансформація, яка носить функціональний характер. Цю кризу пройшла і Україна. Функціональна трансформація українського суспільства в основному почалась після 2014 року, а саме революції «Гідності» та початком вторгнення так званої росії на територію нашої країни. Тоді велика кількість людей змінили свій світогляд. Але повна трансформація почалась 24 лютого 2022 року, і це вже останній етап функціональної трансформації українського суспільства у відношенні до так званої росії. Основними аспектами такої трансформації є:

- нагромадження помилок, як економічних так і політичних;
- виявлення та намагання усунення «п'ятої колони», яка підриває незалежну діяльність українського суспільства;

Другий тип – це генетична трансформація. Загалом така трансформація притаманна країнам, що були під окупацією радянського союзу. Але суспільна зміна українського суспільства кардинально відрізняється від, наприклад, польського. Основна відмінність це – час. Польща в порівнянні з Україною, була під впливом радянського союзу значно менше і тому пройшла ці зміни раніше та майже безболісно. Насадження «братського» народу, сильно впливало не тільки на ведення політики, а й закарбовувалося в головах населення. І якщо вдаватися до порівняння вже в розрізі України, то також помітні певні відмінності у формуванні регіональної соціально-економічної нерівності. Для прикладу, наведу обсяг реалізованих послуг по регіонах України, бо він дотично відображає можливості населення і зокрема середнього класу.

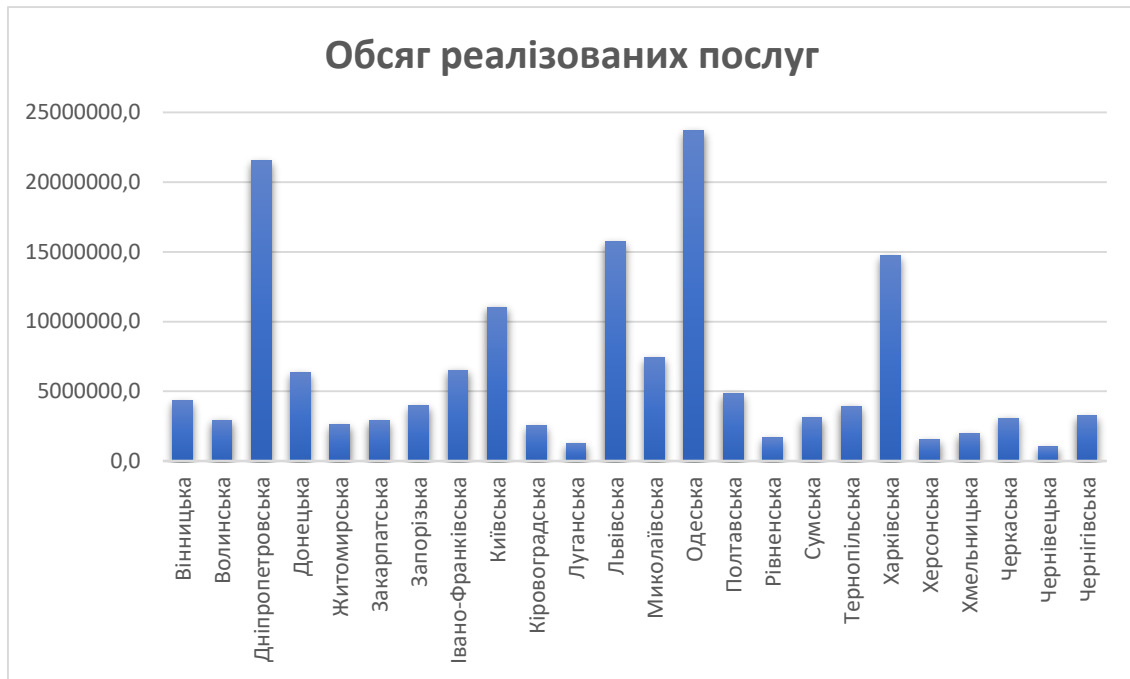

Рис.3.6. Обсяг реалізованих послуг за регіонами України в 2021 році [13]

З графіку істотно виділяються економічно розвинені області України, такі як Дніпропетровська, Київська, Одеська, Львівська та Харківська. Зокрема це, так би мовити спадок, радянського союзу який розвивав ці регіони, але вже при незалежності дані регіони відійшли від наданого статусу промислових і вони переорієнтувались на інтелектуальний та туристичний напрямки. Але також варто відмітити такі регіони як: Івано-Франківська та Миколаївська. Ці два кардинально різні регіони за обсягом реалізованих послуг знаходяться на одному рівні. З власного досвіду, можу сказати, що в Івано-Франківській області відбувається «будівельний бум» і влада регіону активно залучає молодь до роботи в регіоні створюючи комфортні умови для роботи та життя, і все це поряд з Карпатами які є лише стимулятором до переїзду. Щодо Миколаївської області, то даний регіон поєднує в собі туристичний та портовий хаб (вихід до Чорного моря) та великою кількістю промислових підприємств. Простий приклад, як два різних підходи до економічного розвитку впливають на місце в економічному житті країни.

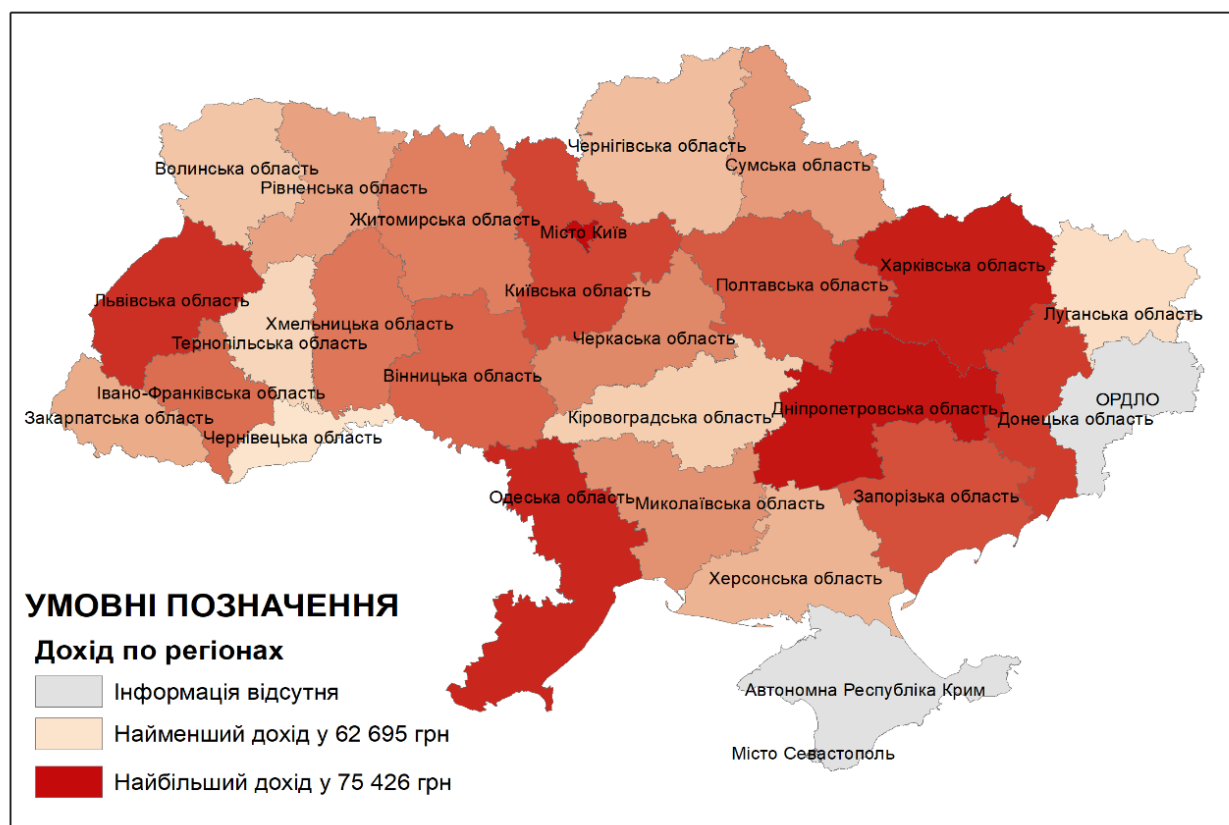

Рис.3.7 Доходи населення України в розрізі регіонів, 2020 рік (побудовано автором за даними [13])

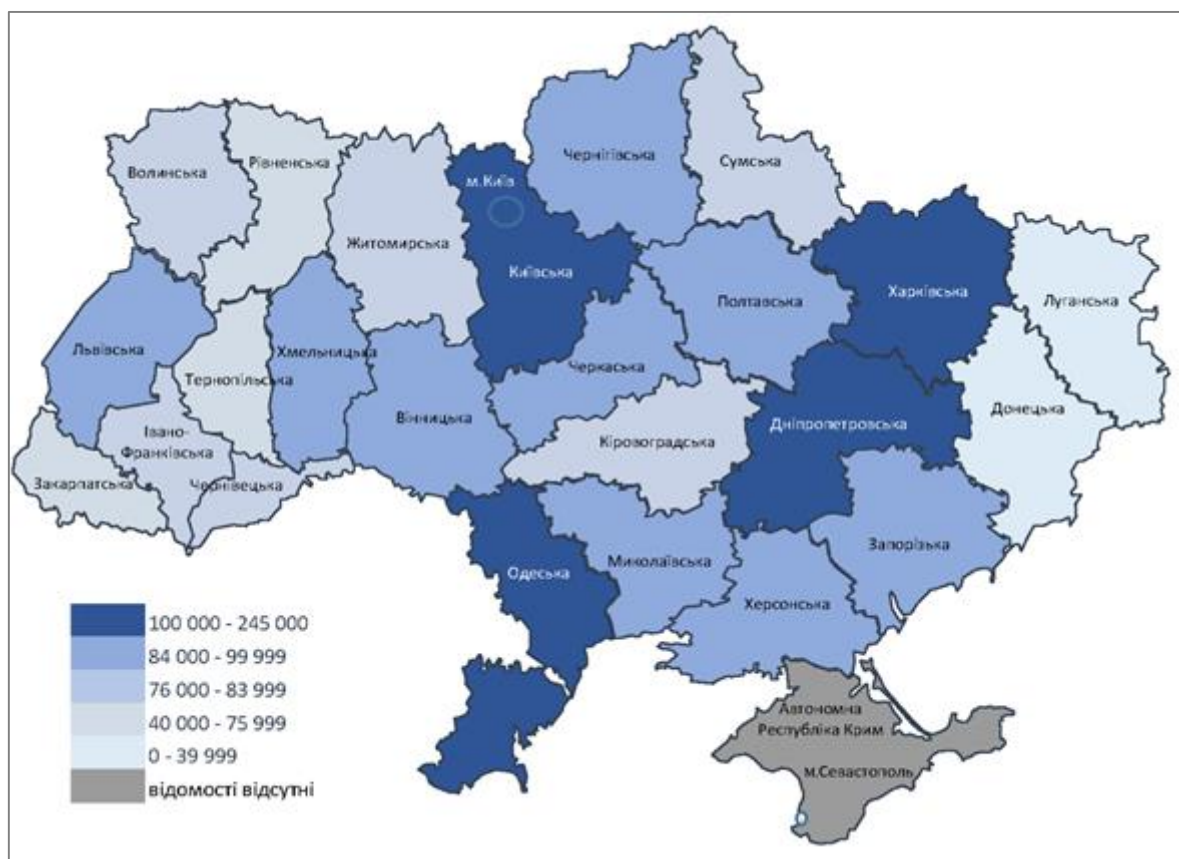

Рис.3.8 Витрати населення України в розрізі регіонів, 2020 рік [13]

Порівнюючи дану картосхему (рис. 3.7) з попереднім графіком, то можна побачити, що обсяг реалізованих залежить від доходу населення, але не слід плутати дохід та заробітну плату. Доходи населення - це сума грошових коштів і матеріальних благ, які домашні господарства одержали за певний проміжок часу у натуральному вигляді для підтримання фізичного, морального, економічного та інтелектуального стану людини.[18] Роль доходів визначається тим, що рівень споживання населення прямо залежить від їх рівня. Оплата праці (заробітна плата) - це грошове вираження вартості та ціни робочої сили, яка виступає в ролі заробітку, виплаченого власником підприємства працівнику за виконану роботу.[18] Якщо проводити порівняння між заробітною платою та обсягом реалізованих послуг, то різниця була б кардинально іншою, ніж якщо порівнювати дохід та обсяг реалізованих послуг.

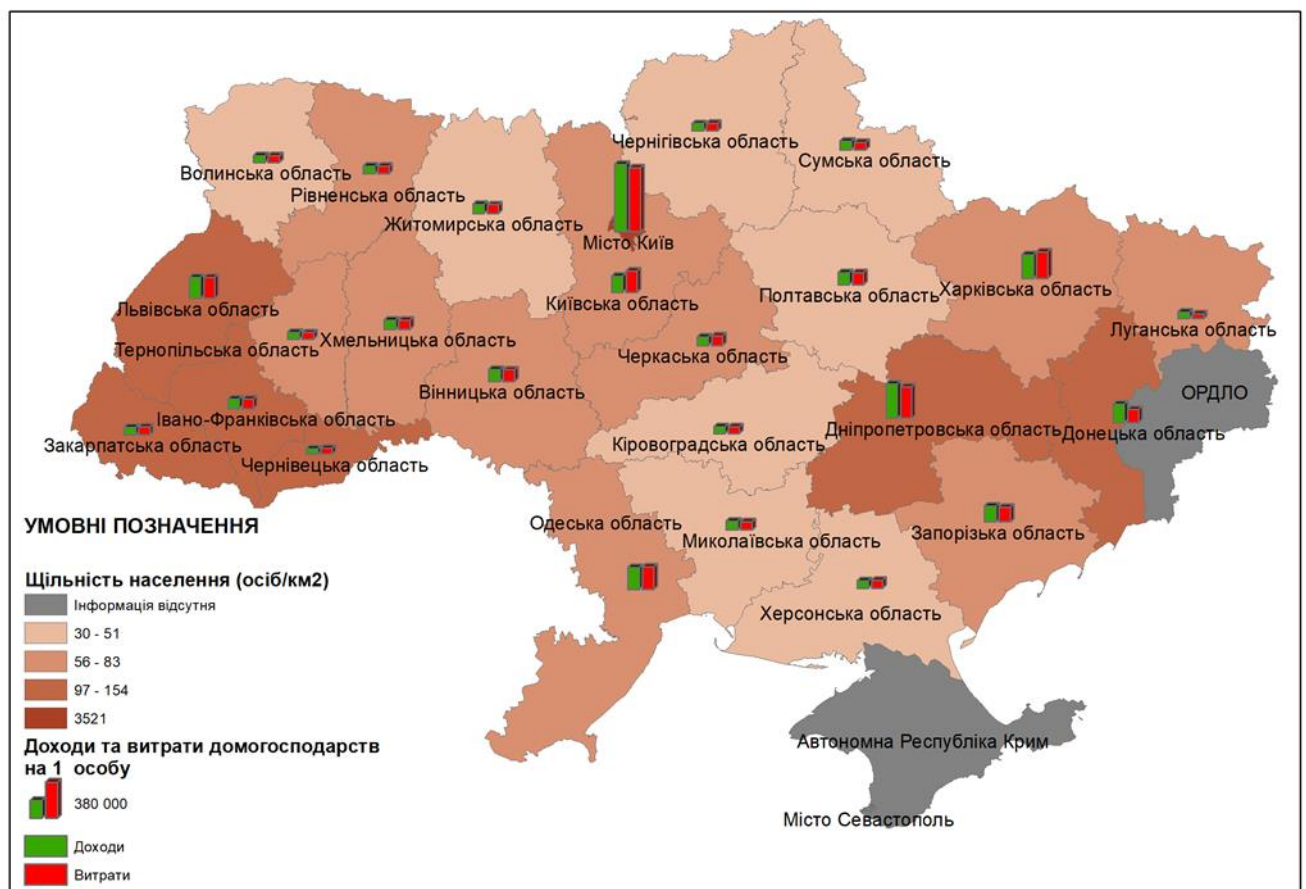

Рис.3.9. Доходи та витрати населення в розрізі регіонів України у 2020 році
(побудовано автором за даними [13])

Дані картосхеми (рис. 3.7, рис. 3.8, рис. 3.9) відображають нерівномірність витрат, в порівнянні з доходом, який наведений на карті вище. Адже існує велика кількість доходів, що не задекларовані населенням, але відображаються у витратах. Але варто зазначити і спроможність певних регіонів у представленні певних видів послуг. Також варто відмітити внутрішній туризм, особливо це стосується Київської області та міста Київ, а також Одеської. Щодо Харківської та Дніпропетровської областей, то ситуація дещо відрізняється. Якщо Харківська область також має туристичне притягнення, то Дніпропетровська область цього майже не має.

Дана область, потрапила до цього списку через ряд факторів. А саме:

- високий рівень життя, що залежить від високорозвиненої інфраструктури;
- велика кількість послуг, що прямо залежна від рівня життя та соціальних програм, які досить розвинені в області;
- транспортні витрати. Дніпропетровська область належить до великих за площею областей України і відповідно їй потрібна високорозвинена транспортна система, це стосується як і приватного автомобіля так і міського та міжміського транспорту. Варто зазначити, що в даній області міський транспорт є безкоштовним на певних маршрутах а в деяких районах і зовсім безоплатним. Враховуючи це можна також прийти висновку, що в Дніпропетровській області досить високі податки, які виникають з відносно високих доходів та заробітної плати.

3.3. Оцінка впливу середнього класу на післявоєнну відбудову України

Російсько-українська війна, що розпочалась в 2014 році, а в 2022 набула статусу повномасштабної сколихнула весь соціальний світ як в Україні так і поза її межами. Це призвело до виїзду великої кількості середнього класу на захід. В результаті ми отримали слабку економіку та велику розбіжність у

соціальній класовості населення в Україні. Але не зважаючи на складну ситуацію середній клас продовжує працювати та існувати.

Для того, щоб розуміти як впливає середній клас на післявоєнну відбудову, потрібно розуміти як війна вплинула на них. Основні аспекти які мають бути вивчені при дослідженні впливу середнього класу на повоєнну відбудову:

- Молодіжна мобілізація та громадська активність. Війна стимулює молодь до активних дій в умовах війни, бо саме ця частина населення є рушійною силою в будь-який час. В основному молодь долучається до громадської активності, до політичних рухів або ж стати на захист своєї країни зі зброєю в руках.
- Міжнародна толерантність та миротворчість. З розвитком мережі Інтернет та соціальних мереж, українська молодь може висвітлювати всі події і цим самим закликати до допомоги.
- Адаптація до умов війни. Молодь вимушена шукати різні шляхи вирішення своїх проблем, таких як навчання, працевлаштування. Але молодь з цим досить швидко справляється та намагається поєднати навчання, роботу, а деякі ще волонтерство.
- Виклики молодіжному розвитку. Війна досить сильно ускладнює процес соціального розвитку, а в деяких моментах навіть зупиняє його. Але порівнюючи попередній пункт, українська молодь намагається справлятися з усім і основним гаслом, що я чув від активної молоді це: «А хто якщо не я?».

Зокрема, велика кількість середнього класу зустрічається в громадських організаціях. Їх дуже багато опишу лише ті в яких я брав безпосередню участь і можу сказати, який вплив має середній клас. Основними громадськими організаціями, які розвивають науку є: Українська спілка молодих географів (УСМГ) та Товариство дослідників України (ТДУ). Ці дві організації дуже тісно співпрацюють між собою і підтримують науку «на плаву». Трішки детальніше про ці дві організації.

Українська спілка молодих географів пропагує важливість географічної науки в Україні, одна з тем заходів була присвячена відновленню України. Разом з Товариством дослідників України члени організацій отримали вичерпні знання як саме працює відновлення, як рахуються збитки та як потрібно вилучати ці кошти в так званої росії. Загалом завдяки тісній співпраці між цими двома організаціями молодь яка складає більшу частину середнього класу розуміє як правильно діяти та відновлювати країну.

Значний внесок в економічний розвиток України вносить середній клас. Вони допомагають відновлювати зруйновану під час війни інфраструктуру. Вони привносять технологічні досягнення в цей сектор, що допомогло підвищити продуктивність і покращити якість врожаю. Середній клас також інвестував у розвиток нових галузей і підприємств, що допомогло створити більше робочих місць для людей. Вони відіграли важливу роль у створенні сучасної техніки і методів у сільському господарстві, що сприяло загальному виробництву продовольства в країні. Крім того, середній клас відіграє вирішальну роль у суспільно-політичному житті країни. Вони підтримують демократичні цінності та сприяли їх просуванню в суспільстві. Середній клас бере активну участь в організаціях громадянського суспільства, які допомагали просувати верховенство права та права людини. Більш того, середній клас є в авангарді розвитку системи освіти в Україні. Вони привносять значний внесок у створення шкіл, університетів та інших навчальних закладів країни. Середній клас також відіграє вирішальну роль у розвитку науки і техніки, що сприяло економічному зростанню країни.

Підсумовуючи, середній клас відіграє значну роль у післявоєнній відбудові України. Вони роблять внесок в економічний розвиток країни, допомогли відновити інфраструктуру, відіграли вирішальну роль у соціальному та політичному житті країни, сприяли розвитку системи освіти та науки і техніки. Середній клас робить вагомий внесок у загальний прогрес і зростання України, і його роль у післявоєнній відбудові неможливо недооцінити.

ВИСНОВКИ

Поточний стан «середнього класу» у світі та Україні досить сильно відрізняється, через низку політико-економічних чинників. В ході дослідження було визначено з яких складових формується «середній клас». Середній клас складають дрібні та середні власники, фермери, менеджери, державні службовці, вчені, лікарі, адвокати, високо-оплачувана частина інженерно-технічних працівників та висококваліфікованих робітників, люди вільних професій (актори, спортсмени, музиканти, письменники) тощо. Середній клас не є однорідним соціальним утворенням. Спільне, що їх об'єднує - це саме проміжне становище між вищим та нижчим класами.

Сучасний стан середнього економічного класу в Україні формується через різні політично-економічні фактори. В ході проведеного дослідження було виявлено хто формує «середній клас». Цей клас складають дрібні та середні підприємці, фермери, менеджери, державні службовці, вчені, лікарі, адвокати, високооплачувані працівники у сфері інженерії та технологій, а також люди, зайняті в вільних професіях, таких як актори, спортсмени, музиканти, письменники і т.д. Середній клас є досить унікальним, адже він не є суцільним соціальним утворенням, він займає проміжне положення між верхнім та нижнім класами. Середній клас є індикатором розвитку будь-якої країни у світі. Спочатку ця категорія описувала "кваліфікованих працівників промислового сектору, фермерів, учителів, викладачів, лікарів, інженерів, державних службовців та військових" і вказувала на відносно високий рівень їхнього життя та соціальної мобільності у порівнянні з пролетаріатом.

Щодо ситуації в Україні, то через пострадянський «синдром», наша країна тільки почала для себе відкривати переваги середнього класу.

Досить складно виділити середній клас в Україні за традиційними критеріями. Рівень освіти та професійний статус не завжди відповідають відповідним матеріальним і престижним статусам. Іноді терміни "середня верства" або "середня майнова верства" використовують як синоніми для

категорії середнього класу. Однак ці поняття не є ідентичними. Середня майнова верства є номінальною "статистичною категорією, що позначає сукупність людей, об'єднаних єдиним показником - середнім доходом на даний момент".

В результаті виконаного дослідження можна зробити такі висновки:

1. Середній клас в Україні – є основоположною складовою економіки та демократії та формується у дуже складний політико-економічний період.

Процес формування середнього класу в Україні протікає у дуже складний політико-економічний період. Після отримання незалежності в 1991 році, країна стикалася з численними викликами, включаючи трансформацію з планової економіки до ринкової системи, політичні перетворення та зміни у суспільному устрої.

Цей перехід був складним і супроводжувався економічною нестабільністю, корупцією та соціальними нерівностями. Проте, не зважаючи на це, середній клас в Україні зміцнюється та поступово розширюється, що свідчить про певний прогрес у політико-економічному розвитку.

Розвиток середнього класу є важливим фактором для підтримки демократії та стабільності в країні. Середній клас має більше можливостей для участі у політичному житті, зокрема через громадські організації, активну участь у виборах та вимогу раціональної політики.

2. Аналіз показав, що початковий рівень розуміння поняття "середній клас" в українському суспільстві був неоднозначним.

За останні роки відбулися значні зміни в економічному та соціальному розвитку України, що призвело до зростання чисельності та значення середнього класу.

Це стимулювало більш активну дискусію про цей соціальний шар та його характеристики. Однак позитивною тенденцією є те, що населення України починає все більше ідентифікувати себе як частину середнього класу. Це свідчить про зростання соціальної свідомості та посилення соціальної мобільності в країні. Збільшення чисельності середнього класу може мати

позитивний вплив на економічний розвиток, зміцнення демократичних інститутів та покращення якості життя громадян.

3. «Середній клас» - має створити комфортні умови та брати безпосередню участь у повоєнній відбудові країни.

Переваги (безпосередньої участі «середнього класу»):

- Розуміння чого саме потребує населення;
- Можливе швидке виконання плану-відбудови;
- Раціональне використання коштів.

Недоліки:

- Додаткове створення контролюючих органів;
- Перекваліфікація певної кількості населення, що може позначитися на якості виконаної праці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Comparison as a Method for Geography Education [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.mdpi.com/2227-7102/9/3/225/html>
2. Global economic inequality [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ourworldindata.org/global-economic-inequality>
3. Karl Marx's Conflict Theory: Definition, Assumptions, Contrubutions, and Limitations [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://tyonote.com/conflict_theory/
4. Middle ground [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ukrainianweek.com/Economics/236449>
5. Pew Research Center [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.pewresearch.org/ft_2022-04-20_middleclass_01/
6. Social Class in the United States [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://open.lib.umn.edu/sociology/chapter/8-3-social-class-in-the-united-states/>
7. What Determines How Americans Perceive Their Social Class? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://news.gallup.com/opinion/polling-matters/204497/determines-americans-perceive-social-class.aspx>
8. What Is Social Class? Definition, Features, Types, and Views [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://tyonote.com/social_class/
9. When to Do an Expert Evaluation, and How to Make It Stick [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uxplanet.org/when-to-do-an-expert-evaluation-and-how-to-make-it-stick-8e53fc34682f>
10. World Economic Forum (2021) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.weforum.org/>
11. «Білі комірці», "сині комірці": фемінізація й пролетаризація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-11668.html>

- 12.Відмінності в статках та доходах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-11659.html>
- 13.Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
- 14.До теорії джентрифікації. Капітал, а не люди, повертається до міста [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://commons.com.ua/ru/do-teoriyi-dzhentrifikaciyi-kapital-ne-lyudi-povertayetsya-do-mista/>
- 15.Економічна нерівність і бідність у Сполучених Штатах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.peoi.org/Courses/Coursesen/socfwk/ch/ch8d.html>
- 16.Економічні закономірності розвитку середнього класу : Автореф. дис... канд. екон. наук : 08.01.01 / Н. А. Навроцька; Донец. нац. ун-т. - Донецьк, 2004. - 16 с. - укр.
- 17.Емпіричні методи досліджень. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://studfile.net/preview/9845685/page:17/>
- 18.Енциклопедія сучасної географії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=29111
- 19.КЛАСОВЕ СУСПІЛЬСТВО: ПОНЯТТЯ, ХАРАКТЕРНІ РИСИ, ПРИКЛАДИ географії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://what.com.ua/klasove-syspilstvo-poniattia/>
- 20.Козьма В. Концепції середнього класу в західній історико-політичній традиції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kozma_kontseptsii.pdf
- 21.Кузьменко Т.М. Середній клас: ознаки, функції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://westudents.com.ua/glavy/87409-seredny-klas-oznaki-funkts.html>
- 22.Макс Вебер та його соціологічна модель суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://osvita.ua/vnz/reports/sociology/12663/>
- 23.Маніфест комуністичної партії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.marxists.org/ukrainian/marx-engels/1848/manifesto/index.htm>

- 24.Методична база сучасної соціальної географії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-11375.html>
- 25.Нємець Л., Мезенцев К. Соціальна географія. Підручник - К. «Фенікс». 2019 – 304 с.
- 26.Офіційний сайт Великої Української Енциклопедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ev.vue.gov.ua/>
- 27.Офіційний сайт Міністерства соціальної політики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.msp.gov.ua/content/socialni-standarti.html?PrintVersion>
- 28.Офіційний сайт організації ОЕСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.oecd.org/>
- 29.Перегуда Ю.А. Суспільно-географічне дослідження формування середнього класу Столичного макрорайону України. Дисертація – К. 2018, 286 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://scc.univ.kiev.ua/upload/iblock/6e9/dis_Pereguda%20Y.A..pdf
- 30.Проблема найнижчого класу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-11671.html>
- 31.Протестанська етика і дух капіталізму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://chtyvo.org.ua/authors/Weber_Max/Protestanska_etyka_i_dukh_kapitalizmu/
- 32.Рахманов О.А. Соціальна стратифікація і класова структура суспільства. Навчально-методичний комплекс. КНЕУ 2011, с.21 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://kneu.edu.ua/userfiles/Department_of_Administration_and_Marketing_Personn/Rakhmanov/Rakhmanov_stratifik.pdf
- 33.Рівень життя в Україні: що таке середній клас і чому лише 1% українців відносить себе до нього [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://pravdatutnews.com/lifestyle/2021/09/16/8283-riven-zhyttya-v-ukrayini-shcho-take-seredniy-klas-i-chomu-lyshe-1>

- 34.Рябіка В. Формування „середнього класу” в умовах сучасного суспільного розвитку. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/riabika_formuvannia.pdf
- 35.Саєнко Ю. Середній клас у соціологічних вимірах. – Україна-2002, Моніторинг соціальних змін (за ред. В.Ворони, М. Шульги), Інститут соціології НАН України, 2002, с.67 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eip.org.ua/docs/EP_02_2_92_uk.pdf
- 36.Світова лабораторія даних [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://worlddata.io/>
- 37.Соціальна мобільність [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pidru4niki.com/15660212/sotsiologiya/sotsialna_mobilnist
- 38.Соціальна мобільність і успіх [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-11678.html>
- 39.Соціальна структура населення. Трудові ресурси [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://geomap.com.ua/uk-g11/1338.html> .
- 40.Соціальний склад населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sites.google.com/site/psychologiwithyou/home/socialnij-sklad>
- 41.Соціально-економічний розвиток України в першій половині XIX ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://osvita.ua/vnz/reports/econom_history/24599/
- 42.Соціально-економічні функції держави [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://studies.in.ua/soc_meh_seminar/2150-socalno-ekonomchn-funkcyi-derzhavi.html
- 43.Соціальні класи в економічному аналізі. Коротка історична довідка [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
- 44.Соціальні фактори та соціальна стратифікація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://pidru4niki.com/70408/marketing/sotsialni_faktori_sotsialna_stratifikatsiya

- 45.Телейко А.Б., Чорней Р.К. Математико-статистичні методи в соціології та психології. Навчальний посібник – К. 2007. 419 с. Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://maup.com.ua/assets/files/lib/book/p09_08.pdf
- 46.Фактори економічного зростання. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://osvita.ua/vnz/reports/econom_theory/22028/
- 47.Функціональна роль «середнього класу» в українському суспільстві [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vidkryti-ochi.org.ua/2008/04/blog-post.html#:~:text=Середній%20клас%20займає%20проміжне%20положення,пом'якшує%20протистояння%20між%20ними.>
- 48.Центр Разумкова: Середній клас в Україні: Уявлення та реалії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2016_Seredn_klas.pdf
- 49.Шаблій О.І. Суспільна географія. У двох книгах. Книга перша. Проблеми теорії, історії та методики дослідження. Підручник – Л. ЛНУ ім. Івана Франка. 2015 – 814 с.
- 50.Як виміряти якість життя громадян країни? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/health/country/115884-yak-vimiryati-yakist-jittya-gromadyan-krajini.html>
- 51.Які існують моделі класового розподілу суспільства? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-12182.html>
- 52.Решетняк В. Нестабільний середній економічний клас як стримуючий фактор розвитку України / матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Регіон-2023: суспільно-географічні аспекти», Харків 20-21 квітня 2023 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://socio-econom-region.univer.kharkov.ua/наукова-робота/конференції/>
- 53.Решетняк В., Маляренко К. Регіональні особливості рівня життя населення України / Регіон – 2022: стратегія оптимального розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 24

листопада 2022 р.) / Гол. ред. колегії Л.М. Нємець. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2022. – 212 с. – С. 97-100

- 54.Моргацький В., Решетняк В. Диспропорції просторового розвитку Чернігівщини: геодемографічний аспект / матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Соціально-економічні особливості та проблеми сучасного розвитку Чернігівської області», м. Ніжин, 9-10 лютого 2023 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.ndu.edu.ua/dspace/handle/123456789/2744>